॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ।
तस्याग्रिमव्यवस्था या सा चतुर्थे विविच्यते ॥ १ ॥
जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।
अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥ २ ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविप्लवम् ।
वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येनु तान् ॥ ३ ॥
ब्रह्मविद्गमनाभावः शतांशेनापि चेद् भवेत् ।
शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वसूत्रविनाशतः ॥ ४ ॥
स्वाप्ययस्य च सम्पत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ।
अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याचेद् व्यासो वदेन्न किम् ॥ ५ ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।
सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथामतिः ॥ ६ ॥
अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।
आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्वोपदेशतः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थाध्यायार्थं विवरिषवोऽध्यायार्थं पादार्थांश्च निरूपयन्तः पूर्वाध्यायसङ्गतिं च प्रदर्शयितुं पूर्वाध्यायार्थान् बोधयन्तश्चतुर्थाध्यायार्थं सार्धश्लोकेनाहुः समन्वयेनेत्यादि, प्रथमाध्याये विचारितो यः परस्परविरुद्धार्थतया भासमानानार्थकश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयः सन्दिग्धः समन्वयस्तेन कृत्वा द्वितीयाध्याये स्मृतीनां श्रुतीनां च योऽविरोध स्तद्धेतुकानि यानि तृतीयाध्यायोक्तान्यनुष्ठितानि साधनानि तैर्यदि ब्रह्मज्ञानवान् जातः स्यात् तस्य पूर्वोक्तक्रमेण सिद्धब्रह्मज्ञानस्याग्रिमव्यवस्था साक्षात्परम्पराभेदेन फलभोगव्यवस्थेत्यर्थं ॥ १ ॥ तथा च पूर्वोक्तक्रमेण साधनवतो जीवतो मरणावस्थस्य गच्छतः सफलस्य चाभीष्टलाभपर्यन्तं सम्यक्साधनसम्पत्तिमता स्थेयमित्येतस्मिन्नध्याये निरूप्यत इति फलितं, एवमेव पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेणैव, अन्यथा साधनशून्यतया न स्थेयमित्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वविप्लवं प्रपञ्चमिथ्यात्वं, शास्त्रनाशाय 'सर्वं खल्वि'त्यादिवेदविनाशायेत्यर्थं, येनु तानिति, तानतु तन्मतानुयायिनो ये ते ये विप्लवकर्तारस्ते च शोच्या इत्यर्थः ॥३॥ ब्रह्मविद्गमनाभाव उपनिषत्सु यो ब्रह्मविदां गतिप्रकारोऽर्चिरादिमार्गो निरूपितस्तद्विरुद्धप्रकारनिरूपणमभावपदवाच्यमिति बोद्धव्यं, एतद् वेदान्तात्मकं व्याससूत्रमर्चिरादिगतिप्रतिपादकमित्यर्थः, सर्वसूत्रेति, ब्रह्मगतिसर्वसूत्राणामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु सगुणब्रह्मोपासनं तेन च सगुणब्रह्मप्राप्तिरितीदमुपेक्ष्य परब्रह्मप्राप्तिरेवात्र सूत्रकाराभिप्रेतेत्यत्र किं गमकम्? आहुः, स्वाप्ययस्य सुषुप्तेः सम्पत्तेर्मोक्षस्य च सम्बन्धिन्यौ, अत्र ब्रह्मविदां गतिनिरूपणप्रकरणे, ब्रह्मगतिश्रुती ब्रह्मप्राप्तिबोधिके श्रुती तिष्ठत इत्यर्थः, अथ'वैता हृदयस्य नाड्य' इत्यारभ्य 'तेजसा तदा सम्पन्नो भवती'तिसुषुप्तिबोधिकाथ 'यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामती'त्यादिमुक्तिबोधिके ते श्रुती, तत्र मुक्तिश्रुतिर्ब्रह्मगतिं परब्रह्मगतिं बोधयति, अन्यथेत्यादि, उपासनाश्रुतिभिः सगुणब्रह्मविद्याबोधनं तादृशविद्यया च सगुणं ब्रह्म प्राप्यमिति न श्रुतेरर्थः, स्याचेदित्यादि, यद्युक्तः श्रुत्यर्थः स्यात् तदा व्यासः सूत्रेषु क्वापि कुतो न वदेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ तामसीमित्यादि, तथा चाधर्मे धर्ममतिस्तामसी बुद्धिर्भ्रमात्मिकेत्यर्थः, तामाश्रित्य तामुपजीव्यीकृत्य, या मुक्तिः सगुणब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिः, कैश्चित् कल्पितगुरुतदुपासनाप्राप्येश्वरादीनां मायिकत्ववादिभिरित्यर्थः, सा सगुणा मुक्तिः, सुषुप्तिश्रुतेरर्थं 'तदा तेजसा सम्पन्नो भवती'तिसुषुप्तिश्रुतेरर्थ इत्यर्थः, मोहात् 'मायां मदीयामाश्रित्य वदतां किं नु दुर्घट'मित्युक्तभगवन्मायाकृतमोहादित्यर्थः, अन्यथामतिः सुषुप्तिश्रुतिव्यतिरिक्तश्रुतिप्रतिपादितमुक्तिषु मायिकत्वमतिः, इत्थं च प्रथमपादे ब्रह्मविदः शिक्षार्थमेव साधनादि निरूपितं न तु साधनोपदेशोऽपीति फलितम् ॥ ६ ॥ पादप्रयोजनं निर्णीय पादार्थमाहुरत इत्यादिना, अतः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण साधनेन ब्रह्मविदः फललाभपर्यन्तं फलविरोधिनस्त्यागः फलोपयोगिनश्च सङ्ग्रह आवश्यको यतोऽत इत्यर्थः, पूर्वं प्रथमपादे,

---

दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि व्रीह्यवघातवत् ।
आवृत्तौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ८ ॥
आपाततो दर्शनं तद्भेदेनापि बोध्यते ।
प्रतीकोपासनादीनां नैवम्भावो हि जायते ॥ ९ ॥
आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ।
आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ १० ॥
मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेऽधुना ।
आसनादि षडङ्गैस्तु चित्तं श्रौतार्थ एव हि ॥ ११ ॥
धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।
धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेतिविनिश्चयः ॥ १२ ॥
अग्निहोत्रादिकं कार्यं सन्न्यासः फल एव हि ।
षोढा चेत् पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥ १३ ॥
एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृत्कृतः ।
द्वितीये म्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥ १४ ॥
लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाड्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ।
दिनायनकृतो नास्य विशेषोऽस्तीति चोच्यते ॥ १५ ॥

तत्कार्यमेवाहुरावृत्तिरित्यादिना, श्रवणादीत्यादिपदेन मनननिदिध्यासनसङ्ग्रहः, श्रवणाद्यावृत्तौ हेतूनाहुर्नवकृत्व इत्यादि, नवकृत्वो वेदे ब्रह्मोपदेशतात्पर्येणेत्यर्थः ॥ ७ ॥ दर्शनार्थत्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वत इत्यर्थः, लिङ्गा 'दावृत्तिरसकृदुपदेशा'दितिव्यासस्मृतिसामर्थ्यादित्यर्थः, व्रीह्यवघातवदिति फलपर्यन्तावृत्तौ दृष्टान्त आत्मेत्यादि, ब्रह्माभिन्नतया स्वात्मनो दृढा मतिः स्यादित्यर्थः, तथा चावृत्तिः श्रवणादीनां प्रथमाधिकरणप्रतिपाद्या दृढात्ममतिस्तु द्वितीयेनेत्यादि बोध्यं, तथा च द्वितीयाधिकरणप्रतिपाद्या दृढा मतिरवान्तरफलं पुरुषोत्तमलाभः परमं फलम् ॥ ८ ॥ मुख्यावयविभिन्नावयवेषूपासनया भेदबुद्धेर्मुख्यफलाजनकत्वमुपन्यस्यन्त्यापातत इत्यादिना, आपाततो दर्शनमवयवेष्ववयविनो दर्शनं, तद्रापाततो दर्शनं, अभेदेन सर्वस्य वस्तुमात्रस्य ब्रह्मत्वाद् ब्रह्माभेदेन, बोध्यत उपनिषद्वाक्यैर्बोध्यत उपपाद्यत इत्यर्थः, प्रतीकेत्यादि, धर्मित्वशून्ये धर्मित्वेनोपासना प्रतीकोपासना, आदिपदेन कर्ममार्गीया उपासनाः, एवम्भावो भगवत्साक्षात्कारभक्त्यन्यतररूपो भावः ॥९॥ आलम्बनार्थं ब्रह्मत्वेन ध्यानस्य विषयलाभार्थं, तत्रापि धर्मिशून्येऽपि, ब्रह्मदृष्टिरभेदेन ब्रह्मज्ञानमुपदेशो वा, विशिष्यतेऽवान्तरफलविशेषसम्पादकत्वेनोपयुज्यते, तच्च फलमिन्द्रियादीनां तावत्कालं संसारव्यावृत्तिरूपं, आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरादित्यादेर्ब्रह्मत्वेनोपासनस्य, अङ्गत्वं मुख्यफलब्रह्मसाक्षात्कारभक्त्योरुपकारितयाङ्गत्वं, न स्वतन्त्रता स्वातन्त्र्येण न मुख्यफलसाधकता, आदित्येत्यादिस्तृतीयाधिकरणविषयो बोध्यः ॥ १० ॥ मनन इत्यादि, आदित्याद्युपासनायां मनननिदिध्यासनैर्भावनयान्तर्बहिःप्रकटाय भगवत आसनाद्युपचारकल्पनं, आदिपदेन लीलाविशिष्टस्य प्राकट्ये तद्योग्योपचारकरणं, इतःपरं भगवत्प्राकट्यानुकूलान्याहुः षडङ्गैरिति, षडङ्गानि तु श्रवणादित्रिकस्यावृत्तिः स्वात्मनि ब्रह्माभेददृष्टिर्ब्रह्मत्वेन निखिलपदार्थानां ग्रहणं परब्रह्मत्वेन धर्मिण उपासनं सर्वत्र धर्म्यतिरिक्तास्फूर्तिरादित्यादिषु भगवदक्षरत्वबुद्धिश्चेति यथाकारं सम्पन्नैरेतैश्चित्तं श्रौतार्थ उपनिषदेकगम्ये भगवति धारयेत् स्थापयेदामतेर्मननकालमारभ्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ ततः षडङ्गनिष्पत्तेरुत्तरकालमेव, सिद्धिं भगवति निरुपधिप्रेमरूपां सिद्धिं, एव'माप्रायण'सूत्रान्तं निरूपणं कृतं, 'तदधिगमा'दिसूत्रार्थमाहुर्धर्मेत्यादिना, धर्माधर्मभयं मुक्तिप्रतिबन्धकीभूतं स्वर्गनरकादिप्राप्तिरूपं भयमित्यर्थः, तस्य निरुपधिप्रेमवतः ॥१२॥ 'अग्निहोत्रा'दिसूत्रार्थमाहुरग्निहोत्रेत्यादिना, सन्न्यास इत्यादि, सन्न्यासफलं मोक्षस्तन्निमित्तमग्निहोत्रादिकं कार्यं, तथा च मोक्षोपयोगिज्ञानस्य सिद्धत्वेऽप्यग्निहोत्रादिसम्पादकप्रारब्धस्य भोगानाश्यत्वादग्निहोत्रादिनाश्यत्वादग्निहोत्राद्यावश्यकमित्यर्थः, षोढाग्निहोत्रादिसोमान्तानि पञ्च कर्माणि ज्ञानं चेतिषड्भिः प्रकारैरित्यर्थः, प्रारब्धान्ते व्यक्त इतियोजना, फलं मोक्षरूपम् ॥ १३ ॥ प्रथमपादे जीवतः कृत्यमुक्त्वा द्वितीयपादेन म्रियमाणस्य कृत्यमाहुर्द्वितीय इत्यादिना, सर्वेन्द्रियेत्यादि, पुष्टिमार्गीयस्येन्द्रियलिङ्गशरीराणां पुरुषोत्तमे लयो मर्यादामार्गीयस्योक्तानां लयो भूततन्मात्रादिषु ॥१४॥ इह हीनाधिकारिण्युक्ता

चतुर्थाध्याये प्रथमपादे प्रथममावृत्तिरसकृदित्यधिकरणम् ।

तृतीये क्रममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ।
तन्निर्धारोन्यमार्गीयाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥ १६ ॥
गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ।
तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥ १७ ॥
प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते ।
लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोखिलम् ॥ १८ ॥

अस्य फलप्रकरणत्वेपि साधनरूपस्यापि श्रवणस्यान्तरङ्गत्वं ज्ञापयितुं तन्निर्धारमप्याह, (बृह. ६. ५. ६.) "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिवाक्यैर्विहितं श्रवणादिकं किं सकृदेव कर्तव्यमुतासकृदिति भवति संशयः, किं तावत् प्राप्तम्? सकृदेवेति, तावतैव शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेः, नच तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातस्येव दर्शनफलकानां श्रवणादीनां वेत्तिसिद्धिपर्यन्तमावृत्तिर्न्यायप्राप्तेति वाच्यं, अवघातस्य वितुषीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तथात्वमस्तु नाम प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्कृतेनैवादृष्टद्वारा फलसम्पादनसम्भवादावृत्तिरप्रयोजिकेति प्राप्त उच्यते,

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

आवृत्तिरेव श्रवणादीनां श्रुत्यभिमता, कुतः? असकृदुपदेशात्, छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यान (छान्दो. ८. ८.७.) "एतदात्म्यमिद९ सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इतिवाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं नवकृत्व उपदिष्टवान्, तथा च सकृदुपदेशेनैव चेदर्थसिद्धिः स्यात् तदैकमेवार्थमेकस्मा एकदैवासकृन्नोपदिशेत्, प्रयोजनाभावात्, एतेनावघातवदन्तःकरणदोषनिवर्तनं दृष्टं द्वारमन्येषामुपदेशानां चरमस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

क्तानां नाड्योत्क्रमणमित्यर्थः, दिनायनेत्यादि, अस्य पूर्वोक्तसाधनवतोधिकारिणः, शुभदिनायनादि मुक्तौ सहकारि न भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ तृतीयपादार्थमाहुस्तृतीयेत्यादिना, यस्येत्यादि, यस्याधिकारिणः, श्रुतेर्मतः श्रुतिमुपजीव्यीकृत्याङ्गीकृतः, तन्निर्धारो मर्यादामार्गनिर्धारः, अन्यमार्गीयाणां भक्तिज्ञानमार्गातिरिक्तमार्गीयाणामित्यर्थः, अप्राप्यत्वं ब्रह्मण्यप्राप्यत्वं तत्सम्बन्धिप्राप्यत्वाभाव इत्यर्थः ॥१६॥ लोकप्राप्तिर्या क्रममुक्तौ सा तदुत्कृष्टं गन्तव्यं फलं न भवतीत्यादिना, कार्यो लोकः साधनैः सम्पाद्यो लोकः, नेति न मुक्तिः, चस्त्वर्थे, तुरीयपादार्थमाहुस्तुरीयेत्यादिग्रन्थेन ॥ १७ ॥ प्रभोरेव फलत्वमिति, 'आत्मा प्रकरणा'दित्यादिसूत्रद्वये निरूप्यते, तन्निर्दोषत्वं प्रभोर्निर्दोषत्वं, तच्च 'तत्त्वभावे सन्ध्यव'दितिसूत्रद्वये निरूप्यत इत्यर्थः, अन्यन्निरूपणीयं सर्वं 'जगद्व्यापारवर्ज'मित्यादिसूत्रप्रपञ्चोपसेयः, विशिष्टभगवत्स्वरूपस्य फलत्वमुपपादयन्ति लीलेत्यादिना, तत उपनिषत्सु तथा निरूपणतः, अखिलं श्रुत्युक्तयावद्धर्मविशिष्टं पुरुषोत्तमस्वरूपं फलमित्यर्थः ॥ १८ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ अत्र पादार्थनिरूपणमुखेनाध्यायार्थं निरूप्यैतदध्याये फलस्य प्रकरणात् साधननिरूपणमर्थान्तरमित्येतद्दोषनिराकरणाय प्रयोजनान्तरं च प्रतिपादयितुं सूत्रमवतारयन्त्यस्येत्यादिना, अन्तरङ्गत्वं फलपूर्वाङ्गत्वेन फलमध्यपातित्वं, तथा च मननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वं फलितं, तच्छ्रवणं, अपिशब्दोन्तरङ्गत्वनिर्णयसमुच्चयार्थः, अधिकरणमवतारयन्त्याहुरित्यादिना, शास्त्रार्थस्य 'श्रोतव्य' इत्यादिशास्त्रार्थस्य, तथात्वमावृत्तिः, प्रकृते श्रवणादिस्थले फलसम्पादनसम्भवात्, इति प्राप्ते श्रवणाद्यावृत्तेरप्रयोजकत्वे प्राप्ते, असकृदुपदेशमाहु'रैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इतिवाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मत्वबोधनार्थं, नवकृत्व उपदिष्टवानिति, अर्थभेदे तद्बोधनार्थमेवावृत्तिः स्यात् 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती'तिन्यायादत एकमेवार्थमित्युक्तं, पुरुषोदेशभेदेप्यावृत्तिः स्यादत एकस्मा इत्युक्तं, कालभेदेनैकस्मा अप्युपदेशावृत्तिसम्भवादेकदेत्युक्तं, प्रयोजनाभावाच्च एक उपदेशश्चेत् फलसाधकस्तदा प्रयोजनाभावादित्यर्थः, अन्येषां चरमभिन्नानाम् ॥ १ ॥

---

१. मार्गाणाम० नपापुगो । २. द्रष्टं कै । ३. द्रष्टं कै । ४. °योजका कपु । ५. दृष्टद्वार° कैबपागो ।

अत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुत्यनुमापकत्वेन स्मृतिर्लिङ्गमित्युच्यते, सा च (श्रीमद्भाग. ११. १४. २६.) "यथायथात्मा परिमृज्यतेसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथातथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्त'मित्यादिरूपा तदावृत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह, अत्र दृष्टान्तेनापि दृष्टद्वारकत्वं श्रवणादीनां सूच्यते ॥ २ ॥

(बृह. ६. ५. ६.) "आत्मा वारे द्रष्टव्य" इतिपदेन श्रवणादीनां फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा (बृह. ६. ५. ६.) "श्रोतव्यो मन्तव्य" इत्यादिना तत्साधनानि पश्चाद् यदाह तेनात्मनः परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति भक्तिमार्गे परमफलरूपतत्सजातीयत्वेन च फलमध्यपात्येवेति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञायते, तेन सूत्रकृदपि फलप्रकरणेपि साधनविचारं चकारेतिनिगूढाशयः, तथापि "शाब्दक्रमादार्थक्रमो बलीयानि"तिन्यायाद् "द्रष्टव्य" इतिपदस्य पश्चात्सम्बन्धे तूक्तरीतिर्नावसरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणासङ्गतत्वमापततीति प्रकारान्तरेण सूत्रार्थ उच्यते,

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुतिर्हि कर्मज्ञानभक्तीः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाधनत्वेन हीनमध्यमोत्तमाधिकारिणः प्रति कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयति, तत्र तेषां स्वरूपं तृतीयेध्याये बादरायणेन प्रतिपादितमथ तुरीयेध्याये तेषां फलं चिन्त्यते, तत्रादौ कर्ममार्गस्य फलमुच्यते, ज्ञानभक्त्योरेव क्रमेणोत्तमात्युत्तमफलकत्वमतस्तत्साधनत्वेनैव तत् कर्तव्यं न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञापयितुमावृत्तिरिति कर्ममार्गस्यावृत्तिः पुनर्जन्मफलं तदप्यसकृत्, इदं पदमावृत्त्योभयत्रापि सम्बध्यते, तथा चात्र प्रमाणापेक्षायां तदाह हेतुत्वेनासकृदुपदेशादिति, श्रुतौ कर्ममार्गे पुनर्जन्मासकृदुपदिश्यते यतः, अन्यथा सकृदुपदेशेनैव तदवगमेप्यसकृदुपदेशो व्यर्थः स्यादतस्तथेत्यर्थः, वाज-

---

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ अत्रैवोपदेशावृत्तावेव, सा चोपदेशावृत्तिबोधिका स्मृतिश्च, आत्मान्तःकरण, सम्प्रयुक्तं सम्यक् सम्पादित, तदावृत्तिं श्रवणावृत्तिं, अत्र दृष्टान्तेन स्मृतौ 'चक्षुर्यथे'तिदृष्टान्तेन, दृष्टद्वारकत्वं अदृष्टमद्वारीकृत्य फलसाधकत्व, पूर्वमुक्त्वेति, भगवच्चाक्षुषस्येतरफलापेक्षयोत्कृष्टत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुक्तिरित्यर्थ, तेन पूर्वस्य प्राधान्यद्योतने कृते प्रधानस्यापि लाभेन, परमफलरूपेत्यादि, भगवन्मानससाक्षात्कारस्यापि साक्षात्कारत्वेन रूपेण भगवच्चाक्षुषसाजात्यत्वेनेत्यर्थ, तेनावान्तरफलस्यापि फलमध्यपातेन, बलीयानिति 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचती'त्यत्र बलिष्ठत्वस्थापनादित्यर्थ, पश्चात्सम्बन्धे निदिध्यासनोत्तरयोजने, उक्तरीतिर्दर्शनस्य चाक्षुषस्य मुख्ये नोक्तावमुख्यस्य मानवस्यावान्तरफलस्य लाभ इतिरीति', प्रकृतविचारस्य साधनावृत्तिविचारस्य, फलप्रकरणासङ्गतत्वं फलप्रकरणे साधननिरूपणस्यासङ्गतत्व, पूर्वाध्यायेनैतदध्यायस्योपजीव्योपजीवकभावरूपा सङ्गतिं प्रदर्शयन्ति श्रुतिर्हीत्यादिना, हीनेत्यादि, हीनाधिकारिणं कर्म प्रदर्शयति, एवं मध्यमाधिकारिणं ज्ञानं प्रदर्शयति, उत्तमाधिकारिणं प्रति भक्तिं प्रदर्शयतीत्यर्थ, तत्र साधननिरूपणप्रस्तावे, तेषां कर्मज्ञानभक्तीना, स्वरूपं स्वकीयस्वकीयकार्यकरणसामर्थ्यं, बादरायणेन व्यासेन, तेषां तृतीयाध्यायोक्तसाधनाना, अथ साधननिरूपणानन्तर, तत्र कर्मज्ञानभक्तिफलानां मध्ये, उत्तमात्युत्तमेति, ज्ञानस्योत्तम फल भक्तेरुत्तमोत्तमं फलमित्यर्थ, तत्साधनत्वेनैव परम्परया ज्ञानभक्तिफलसाधनत्वेनैव, स्वातन्त्र्येण कर्मज्ञानफलातिरिक्तफलोद्देशेन, इदं पद'मसकृ'दितिपद, उभयत्रावृत्तावुपदेशे चेत्यर्थ, अत्र कर्ममार्गस्यासकृज्जन्मावृत्तिफले, तदाह सूत्रकारो हेतुमाहेत्यर्थ, अन्यथा जन्मावृत्तेरसकृत्त्वाभावे, तदवगमे एकावृत्तेरवगमे, अतोसकृदावृत्तेर्हेतौ श्रुतौ वैयर्थ्यापातात्, तथा

---

१. 'सम्मत' कै ।

सनेयिशाखायां पठ्यत (बृह. ६. ३. ३६.) "एवमेवायꣳ शरीर आत्मैभ्योङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैवे"ति, तत्रैव पुन (बृह. ६. ४. २.) "स्तेनैव प्रद्योतेनैपं आत्मा निष्क्रामती"त्युपक्रम्य पठ्यते (बृह. ६. ४. २.) "तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे"ति, तत्रैवैतदनुपदमेव (बृह. ६. ४. ३.) "तद् . यथा तृणजलायुके"त्युपक्रम्य पठ्यत (बृह. ६. ४. ४.) "एवमेवायं पुरुष इदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन् नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्य"इति, तत्रैवाग्रे पठ्यते (बृह. ६. ४. ६.) "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययं तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति, अत्र हेत्वन्तरमाह लिङ्गाच, वेदानुमापकत्वेन स्मृतिर्लिङ्गमित्युच्यते, सा च भगवद्गीतासु (श्रीमद्भग. ९. २०.) "त्रैविद्या मा"मित्युपक्रम्य पठ्यत (श्रीमद्भग. ९. २१.) "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त" इति (श्रीमद्भग. ८. १६.) "आ ब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुने"ति च, अथवा (बृह. ६. ४. ५.) "यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने"तिश्रुतिर्वर्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मानुमापकत्वं वदतीति कर्मिणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते, एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादित्यर्थः सम्पद्यते, निवृत्तिमार्गीयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं न तु जन्मनिवर्तकत्वं मानाभावात् ॥ २ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे प्रथममावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तुशब्दः, ज्ञानिनो हि भगवन्तमात्मत्वेनैवोपासते, तस्या नैरन्तर्येनैकजन्मभिस्तथैव तेषां हृदि भगवान् स्फुरति, तदा स्वानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्मभूतः सन्नात्मत्वेनैव ब्रह्म स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः संस्तमनुभवति, एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो भवति, एतादृशः सर्वोपकारीति परार्थमपि तस्मै भगवता ज्ञानं दत्तमिति प्रवचनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिण्युपस्थिते तथैवोपदिशति च, एतदेवाहात्मेत्यादिना, उप समीपे गमनं प्रवेश इति यावत् ।

अथ वा ननु ज्ञानभक्त्योरनावृत्तिः फलमत उत्तमे ते न तु कर्मेत्याशयेन कर्मणः फलमावृत्तिरिति यन् निरूपितं तत्रेदं चिन्त्यते, (छान्दो. १०. १५. १.) "न स पुनरावर्तत" इतिश्रुतिः सर्वथानावृत्तिमाहोत सावधिकीं ताममरशब्देन तन्निवृत्तिमिव ? किमत्र युक्तं ? सावधिकीमेवेति,

श्रुताद्युपदेशात् कर्ममार्गे जन्मावृत्तिरसकृदङ्गीकार्येत्यर्थः, उपदेशिकां श्रुतिमाहुर्वाजसनेयीत्यादिना, प्रतिन्यायं गर्भोत्पत्तिरीत्या, प्राणाय पुनर्जीवनाय, तेनैव प्रद्योतेन पूर्ववद् भगवतः स्तुत्या, तं जीवं, विद्येति, तत्रैव तत्प्रकरण एव, अत्रासकृज्जन्मावृत्तौ, हेत्वन्तरमुक्तश्रुत्यपेक्षयान्यं हेतुं, इत्यर्थो जन्मावृत्तिरूपोर्थः, तस्य कर्मणः, ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रमन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोपकारित्वमात्रं, मात्रपदेन जन्मावृत्तेरनिवृत्तिः, अत्र द्वितीयपक्षव्याख्याने सूत्रद्वयमात्रं संशयादेरलाभात्, प्रथमव्याख्याने त्वधिकरणमेव ॥ २ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति पूर्वार्थेत्यादिना, पूर्वार्थनिरूपणं कर्मनिरूपणं, तथैव ब्रह्मत्वेनैव, स्वानन्दांशस्येत्यादि, भगवदानन्दस्यापि ज्ञानिहृदय आविर्भावादित्यर्थः, तमनुभवति भगवदानन्दमनुभवतीत्यर्थः, ग्राहयन्तीतिसूत्रभागं व्याख्यातुमाहुरेतादृश इति, एतदेवारमग्रहणमेव, क्रियासङ्गत एवकारोत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थः, उपगच्छन्तीतिसूत्रभागस्यार्थमाहुरुप समीप इत्यादि, पूर्वं सूत्रार्थमात्रमुक्तं न त्वधिकरणमतोधिकरणरचनार्थमाहुरथ वेत्यादि, ते ज्ञानभक्ती, न तु कर्मेत्यस्योत्तममित्यन्वयः, तामनावृत्तिं, तन्निवृत्तिमिव सावधिकमरणनिवृत्तिमिव, अनावृत्तिरपि सावधिकीत्यर्थः, सावधिकीमनावृत्तिं

१. प्रद्योतेनैव कें । २. नवतरं बगो । ३. °भुव° पा । ४. न जन्म° कें । ५. °नैव स्फु° कंपु ।

तथा हि पूर्वं कर्मनैयत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहैकस्वभावत्वात् तस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात्, अपि च (बृह. ६. ४. २२.) "य एनं विदु"रितिश्रुतेः सति ज्ञाने हि सा, (तै. ब्रा.) "यतो वाचः" (बृह. ६. ४. २२.) "अगृह्यो न हि गृह्यत" इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानासम्भवात्, इत एव भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या, ज्ञानाविषये स्नेहासम्भवात्, किञ्च (बृह. ६. ४. २२.) "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इत्यादिश्रुतिभ्यो (श्रीमद्भाग. २. ६. ३७.) "यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः न यं विदन्ति तत्त्वेने"त्यादिस्मृतिभ्यश्च का प्रत्याशा जीवस्यातिहीनस्य तत्प्राप्तावत एवोपदेशासम्भवोपीति प्राप्ते प्रत्याहात्मेतीत्यादिना, तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासकः, अत्रायमाशयः, सत्यमुक्तं भवता, तत्रोच्यते, यथागृह्यत्वातिमहत्त्वादिधर्मा भगवति सन्ति तथा सर्वात्मत्वमपि "य आत्मनि तिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतिष्वात्मत्वेनैवोक्तेः, सर्वधर्माश्रयत्वेपि यदा यं धर्मं पुरस्कृत्य लीलां करोति तत्कार्यमेव तदा सम्पद्यते, हितकारित्वस्वभावत्वात् तस्य, एवं सति यस्मिन् पुंरुषे यदात्मत्वेन लीलां करोति तदा स्वप्राप्त्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधायात्मानं प्रापयति, ननूक्तं दुरतिक्रमः कर्मस्वभाव इति, नैष दोषः, न ह्यन्नरसपाकाय जग्धमौषधमपि गौरवाय भवति तेन न तन्निवृत्तिर्वा व्यापादनैकस्वभावमपि विषमाशीविषं तदपगमपटुतरनिगमसङ्गमो नापगमयति वा, तथा भगवदर्पितं तदर्थं च कृतं कर्म न कर्मनाशाय भवतीति न वक्तुं शक्यं, (श्रीमद्भाग. ११. ३. ४४.) "कर्मनाशाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथे"तिवाक्यात्, अगृह्यत्वगृह्यत्वविरोधापहारस्तु जीवसामर्थ्येश्वरेच्छाभ्यां पुरैवं पूर्वनिरूपणेन कृत इति नाधिकमत्र निरूप्यं, इतिशब्दो हेत्वर्थे, तथा च भगवानात्मा भवति सर्वेषां जीवानामतो हेतोरुक्तरीत्या तदनुग्रहेण तमुपगच्छन्ति, ज्ञानमार्गेङ्गीकृतास्त्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुप समीप एव गच्छन्त्युक्तरीत्याक्षरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः,

सावधिकीमित्यर्थः, पूर्वं ज्ञानात् पूर्वं, कर्मनैयत्यस्य चित्तशुद्ध्यर्थं वाचनिककर्मनैयत्यस्येत्यर्थः, त्वयापि ज्ञानस्य मुक्तिसाधकतावादिनापि, तस्य कर्मणः, तस्य पुनरावृत्तिलक्षणप्ररोहस्य, तत्फलानुभवस्य कर्मणो जन्मावृत्तिलक्षणफलानुभवस्य, सा 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'तिश्रुतिबोधिता मुक्तिः, 'यतो वाच' इति, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'तिज्ञाननिषेधकश्रुत्येत्यर्थः, ज्ञानासम्भवादित्यनेन कारणबाधाज् ज्ञानजन्या मुक्तिरसम्भवदुक्तिकेत्यर्थः, इत एव ज्ञानस्यासम्भवादेव, प्रत्युक्ता माहात्म्यज्ञानरूपपूर्वाङ्गस्यासम्भवाद् भक्तिः प्रत्युक्तेत्यर्थः, तत्प्राप्तौ ब्रह्मज्ञानप्राप्तौ, अत एवोपदेशकस्य गुरोर्ज्ञानासम्भवादेव, इति प्राप्तेनावृत्तौ साधकाभावेन बाधकसत्त्वेन च सावधिक्या एवानावृत्तेर्लाभः कर्मस्थल इव सर्वत्रेतिपूर्वपक्षे प्राप्ते, प्रत्याह सूत्रकारः समाधानं प्रत्याहेत्यर्थः, तुशब्दः सौत्रस्तुशब्दः, तुशब्दोनावृत्तौ सावधिकत्वरूपपूर्वपक्षनिराकरण इत्यर्थः, अगृह्यत्वेत्यादि, 'अगृह्यो न हि गृह्यते' 'अणोरणीयान् महतो महीयानि'त्यादिधर्माः, तत्कार्यं धर्मकार्यं, तदवतारदशायां, हितकारित्वं स्वनिष्ठानां हितकारित्वं, तस्य भगवतः, विधाय भक्तं तादृशप्रयत्नवन्तं विधायेत्यर्थः, कर्मस्वभावः स्वजन्यफलस्य सावधिकत्वसम्पादकत्वलक्षणः, नैष दोष इति, एष आवृत्तिविशिष्टफलसम्पादकत्वलक्षणः, न निष्कामतया करणेन भगवदर्पणेन वा कर्मणां सावधिकफलजनकत्वलक्षणस्वभावस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः, तेनौषधभक्षणेन, न तन्निवृत्तिर्नाजीर्णनिवृत्तिरित्यर्थः, तदपगमो विषनिराकरणं, निगमसङ्गमो विषोद्धारकमन्त्रप्रयोगः, नापगमयति वा किन्त्वपगमयत्येवेत्यर्थः, भगवदर्पितभगवदर्थंकृतकर्मणां पूर्वोपार्जितनिखिलधर्मनाशकत्वमेव न तु प्ररोहैकस्वभावत्वमित्याहुस्तथेत्यादिना, कर्मणां कर्मनाशकत्वे प्रमाणमाहुः 'कर्मनाशाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथे'ति, एतत्पूर्वार्धमेकादशस्कन्धे 'परोक्षवादो वेदोयं बालानामनुशासन'मिति, जीवसामर्थ्यमीश्वरदत्तजीवसामर्थ्यं, ईश्वरेच्छावतारादिविषयिणी 'सर्वे मां पश्यन्त्वि'ति येश्वरेच्छेत्यर्थः, पुरा 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मान' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चने'ति, पूर्वनिरूपणेना'गृह्यो न हि गृह्यत' इति गृह्यत्वागृह्यत्वयोर्विरुद्धधर्मयोर्भगवति स्वीकारेणेत्यर्थः, इतिशब्द आत्मेत्ययं सौत्र इतिशब्दः, उक्तरीत्यानुग्रहेण जीवे सामर्थ्यं दत्वा लीलां करोतीत्याद्युक्तरीत्या, तं भगवन्तं, उप-

१. पूर्वंकर्म° कखपागो। २. प्ररोहैकत्वस्वभावत्वात् के। ३. गायन्ते के। ४. विषं तदप° के। ५. कर्ममोक्षाय सर्वेप्यादर्शाः। ६. °भा° खपा। ७. पुरैव कृतः कखपापुगो।

भक्तिमार्गेङ्गीकृतास्तु साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्भजनार्थमुप समीपं गच्छन्तीत्यर्थः, एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते, सम्प्रदायानुवृत्तिरपि भगवदिङ्गितेत्येतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्तं मार्गमन्यानपि ग्राहयन्त्युपदेशैरत्रोभयत्राप्यात्मत्वमेव हेतुरन्यथात्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्यैवम्प्रकरणासम्भवेन मोक्षमार्गाप्रसिद्धिरेव स्यात्, तस्मात् सर्वथानावृत्तिरेव श्रुत्यभिप्रेतेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

नन्वात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते, तथा च तादृशेन तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः, श्रुतिसिद्धत्वान्नास्ति मोक्ष इति न वक्तुं शक्यमितिभावः ।

अथ वा'त्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थे'ति वदन् वादी वक्तव्यः, फलार्थमेव तत्, फलं च श्रुत्युक्तस्तत्प्रवेश एवेति त्वयापि वाच्यं, एवं सत्यादौ ज्ञानमार्गेनुपपत्तिमाह न प्रतीकेनात्मभूते ज्ञानिन उपगमः पूर्वोक्तः प्रवेशः सम्भवतीतिशेषः, भक्तिमार्गेपि तामाह न हि स इति, न हि प्रतीकोपासने स लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोस्त्युपास्यत्वेन येन तत्प्राकट्यं स्यात् तदुपगमनं चेत्यर्थः, एवं ज्ञानभक्त्योः फलसत्ता साधिता ॥ ४ ॥

ननु (छा. ५. १४. १.) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा. ८. २५. २.) "आत्मैवेद९ सर्व"मित्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति सा च प्रतीकात्मिकैवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

यथाऽन्यत्रुमहानुसारेण सायुज्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, एवं श्लेषोक्तिरियमित्युपगच्छन्तीतिपदे श्लेषोक्तिः, सा च ज्ञानमार्गीयाणां ज्ञानप्राधान्यादक्षरप्राप्तिर्भक्तानां चानन्दप्राधान्येन 'सोश्नुते सर्वान् कामा'निति श्रुत्युक्तरीत्या भक्तिमार्गसम्प्रदायानुरोधेन भगवत्समीपगमनमित्येवंरूपा, ज्ञानभक्तिमार्गीयोभयेष्वप्यात्मस्वरूपहेतोर्भगवत्सम्बन्धसम्पादकस्य सत्त्वात् साक्षात् परम्परया वा य उक्तोभयमार्गीयास्तेषां तत्तन्मार्गीयां भगवत्प्राप्तिमाहुः सम्प्रदायेत्यादिना, सम्प्रदायानुवृत्तिर्ज्ञानिनां भक्तानां चानुवृत्तिश्च, अनुवृत्तिरितरेषां ज्ञानभक्तीच्छूनां भगवत्प्राप्तिकामनेत्यर्थः, एतादृशा ज्ञानभक्तिमन्तः, उपदेशैर्ज्ञानभक्तयोरुपदेशैः, उभयत्र ज्ञानभक्तिमार्गीयोभयेषु, आत्मत्वमेव हेतुर्भगवत्सम्बन्धसम्पत्तावात्मत्वमेव हेतुरित्यर्थः, एवम्प्रकरणासम्भवेनेतरेषां स्वस्वरूपप्रापणे प्रयोजनाभावेनेत्यर्थः, तस्मादात्मत्वेन हेतुना ज्ञानभक्तिभ्यां पुनरावृत्तिरहितात्मलाभात्, श्रुत्यभिप्रेता ब्रह्मणि प्रवेशबोधकोक्तश्रुतेरभिप्रेता ॥३॥

न प्रतीकेन हि सः ॥४॥ ननु ब्रह्मांशे ब्रह्मत्वेनोपासनार्थमेवात्मत्वोक्तिर्न तु मुख्ये ब्रह्मणीति कथं पुनरावृत्तिरहितभगवल्लाभ इत्यत आहुर्नन्वित्यादि सूत्रावतरणं, सूत्रार्थमाहुरतद्रूप इत्यादिना, तादृशेन प्रतीकेनारोपविषयीभूतोपास्येन, स भक्तिज्ञानाभ्यां प्राप्यः, नन्वात्मत्वेन धर्मिणो ब्रह्मण उपासनेप्रतीकोपासन एव मुख्यं फलं भवतीत्यत्र किं गमकमत आहुः श्रुतिसिद्धत्वादित्यादि, 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति तमेवं विद्वानमृत इह भवती'त्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः, एतद्व्याख्यानेप्रतीकोपासनया मोक्षरूपफलस्योपपादनेपि न भक्तेः फलमुपपादितमत आहुरथ वेत्यादि, तदुपासनं, तत्प्रवेशो यथायोग्यं ब्रह्मणि प्रवेशः, प्रतीकेनात्मभूते प्रतीकोपासनाविषयेचयविभिन्न इत्यर्थः, पूर्वोक्तो ब्रह्मसायुज्यरूपः, न प्रतीक इतिसूत्रभागं व्याख्याय सूत्रशेषं व्याख्यातुमाहुर्न हि स इति, व्याख्यानमाहुर्न हि प्रतीकेत्यादि, तत्प्राकट्यं पुरुषोत्तमप्राकट्यं, तदुपगमनं पुरुषोत्तमप्राप्तिः ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एतच्छ्रुतिद्वयं छान्दोग्यस्थं, प्रथमं छान्दोग्यशाण्डिल्यविद्यास्थं तदग्रे 'यस्य स्यादद्धे'त्यनेन पुरुषोत्तमप्राप्तिफलमुक्तं भक्तेः, द्वितीयं सनत्कुमारनारदसंवादस्थं मुक्तिप्रतिपादकं, सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं कार्यरूपे प्रपञ्चे ब्रह्मदृष्टिं, मुक्तीत्यादि, छान्दोग्य एव मधुविद्यायां ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

१. °यद्वर° कवपापुगो । २. °मते° कवपापुगो ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वात्, सा च नोपदेशसाध्यातो नोपदिश्यते किन्त्वनूद्यते, सा त्वधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधूक्तं, एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमात्मेतीत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

छान्दोग्ये (७. १२. १.) "अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स" इत्या"दित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचे"ति, (७.१४.१.) "अथ होवाचेन्द्रद्युम्न"मित्युपक्रम्य "कं त्वमात्मानमुपास्स" इति "वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचे"ति, एवमेवाग्रे प्रश्नभेदेन वक्तृभेदेनाकाशापप्रभृतय आत्मत्वेनोपासनाविषया उक्ताः, तत्रैवा (५. १. १.) "सौ वा आदित्यो देवमध्वि"त्युपक्रम्यान्ते पठ्यत (५. ११. ४.) "य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्त"इति, अत्रेदं चिन्त्यते, अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति न वेति, अस्तीति पूर्वः पक्षः, तथा हि (५. १४. १.) "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"तिश्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति न क्वचित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितं, तथोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनोक्त्या नोपपद्यते, ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेणैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक्पृथगुक्तौ गौरवात् प्रयोजनविशेषाभावाच, तादृशाधिकाराभावात् पृथक् तदुक्तिरिति चेन्न, सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथानुभवस्यापि सम्भवात्, एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किन्तु यथादित्यादीनां तत् तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनत्वमेव सर्वत्र तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

आदित्यादौ या ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तास्तु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात् तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमित्येकैकाङ्गविषयिण्यस्ता विधीयन्ते, उपपन्नं चैतत्, न हि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं न ब्रह्मातो न प्रतीकोपासनत्वं तत्र, अपरं चा(छा. ५. १. १.)"सौ वा आदित्यो देवमध्वि"त्युक्त्वा तस्य प्रतिदिग्रश्मीनां कृपावलोकनरूपाणां मधुत्वं निरूप्य (छान्दो.५.१०.२.) "तद् यत् प्रथमममृतं तद् वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीत्येते देवा अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद् रूपादुद्यन्ती"ति पठ्यते, तथा च दर्शनमात्रेणान्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन ज्ञानमतिशयितस्नेहजविगाढभावेन

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ प्रतीकोपासनात्वमिति, ब्रह्मावयवे ब्रह्मत्वोक्ते सशयबीजत्वं हस्ताद्यवयवे पुरुषत्वोक्तेरिवेत्यर्थः, सर्वमनूद्य सर्वत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्येत्यर्थः, पूर्वं पूर्वसूत्रे 'सर्वं खल्वि'त्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः, तत्र सर्वस्मिन्, इदमेव सर्वं तद्[illegible]
नोपपद्यत इत्युक्त तत्र हेतूनाहुर्ब्रह्मण इत्यादिना,
सर्वेषां नानातत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकब्रह्मत्वप्रकार
प्रत्येकधर्मिकनानोपासनोक्तौ, तादृशाधिकारः सर्वंब्रह्मेत्याकारोपासनाधिकारः, इति चेन्न पृथगुपासनोक्तिर्नोचितेत्यर्थः, सर्वत्रेत्यादि, सर्वस्मिन् पदार्थे सर्वंब्रह्मेतिभावनायां क्रियमाणायां सर्वंब्रह्मेत्युपनीतनानात्मकज्ञानस्य सम्भवादुत्तमाधिकारो नापेक्षित एव, इत्थं च सर्वस्य ब्रह्मत्वाभावेप्युक्तरीत्या सर्वंब्रह्मेतिज्ञानसम्भवात्, फलितमाहैवं सतीत्यादि, एवं सत्युत्कृष्टाधिकाराभावेप्युक्तरीत्या सर्वंब्रह्मेतिज्ञानसम्भवे सति, तद् ब्रह्मत्वेनोपासनं, तथा फलोपयोगि, सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेन सर्वस्याप्युपासनं फलायेत्यर्थः, प्रतिवदति सूत्रकारः समाधत्ते, ता अङ्गेषु ब्रह्मत्वेनोपासनाः, उपपन्नं युक्तिसिद्धं, एतदङ्गेषु ब्रह्मोपासनं, तत्र ब्रह्माङ्गेषु, पूर्वोक्तसूत्रार्थं स्पष्टीकुर्वन्त्यपरं चेत्यादिना, देवमध्विति, आदित्यो भगवच्चक्षु, मधुत्वं तस्य मधुनाडीत्वेन 'प्राच्यो मधुनाड्य' इतिश्रुतेः, अन्यधर्मनिवृत्तिः क्षुधारूपप्राणधर्मनिवृत्तिः, तस्यैव भगवच्चक्षूरूपादित्यस्यैव, तत्रैव तदादित्य एवेत्यर्थः, तद्दर्शन-

१ [illegible] १ २ [illegible] ३ [illegible]

तत्रैव लयः पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति तस्माद्रूपादुदयश्चैतत् सर्वं भगवदङ्गत्व एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थो ज्ञेयः, न हि प्रतीकत्व इदं सर्वं सम्भवति, भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येतिभावः, अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति-ज्ञापनायैकवचनं, एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवति ॥ ६ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वाधुना धर्मिणः फलत्वं तत्साधनं चाह ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

सम्भवादुत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य सम्भवात् तदधीनः संस्तदग्र आसीनो भगवान् भवति, एतेन भक्तवश्यतोक्ता ॥ ७ ॥

एवं बहिःप्राकट्यमुक्त्वान्तरं तदाह ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भावनोत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूपध्यानादपि हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवतीत्यर्थः, तेन स्थैर्यमुक्तं भवति ॥ ८ ॥

एवं भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकट्यमित्युक्त्वा लीलानाविष्काराविष्करणं चापि तदिच्छयैवेत्याह ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं, चकाराच्चलत्वमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपनिरपेक्षास्तत्स्मरणजनितानन्देनैव विस्मृतापवर्गान्तफला भवन्ति, चकाराच्छ्रवणकीर्तनादयोपि समुचीयन्ते, तदुक्त (श्रीमद्भाग. ६.९.३९.) "मथ ह वाव तव महिमामृतसमुद्रविप्रुषासकृल्लीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवता" इति ।

अथ (श्रीमद्भाग. ९. ४. ६३.) "चाहं भक्तपराधीन" इत्यादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे तृतीयमादित्याद्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथेदं विचार्यते बहिराविर्भावो येभ्यो येभ्यश्चान्तस्तेषां तेषां च मिथस्तारतम्यमस्ति न वेति, तत्र निर्णयमाह ।

मादित्यदर्शनं, पूर्वभावमादित्यसायुज्यं, तस्मादित्यादि, आदित्यरूपादित्यर्थः, उदय उपासकस्य वाञ्छितलाभः, इत्यपि पूर्वोक्तसर्वोपपत्तिरूपोपि, हेत्वभिप्रेत उपपत्तेरितिसौत्रहेतुबोधकपदस्य तात्पर्यविषयीभूतो भगवदङ्गत्वस्यादित्यादौ साधकः, प्रतीकत्व आदित्यादेः प्रतीकोपासनाविषयत्वे, इदं पूर्वोक्तं फलदानादि, अस्यार्थस्य स्नेहजविगाढभावेन तत्र रूपादिरूपार्थस्य, एकवचनं सौत्राङ्गपद एकवचनं, एतेन स्वरूपैक्यस्याङ्गे सत्त्वेन ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥७॥ सूत्रावतरणमाहु पूर्वसूत्रेणेत्यादिना, धर्ममात्रस्येत्यादि, तथा च पूर्वसूत्रेणाङ्गोपासकस्याङ्गफलमुक्तमेतत्सूत्रेण स्वङ्गोपासकस्याङ्गिरूपफलं फलसाधनं चाह सूत्रकार इत्यर्थः, तदग्रेऽङ्गोपासकस्याग्रे ॥७॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवं बहिरित्यादिना, उक्त्वा'सीन' इत्यनेनोक्त्वा, तेन स्थैर्यं हृद्यासीन इतिनिर्वचनेन ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवं भक्तेच्छयेत्यादि ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रार्थमाहु. केचनेत्यादिना, स्फुटमन्यत् ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ अधिकरणमवतारयन्त्यथेत्यादिना, अथ पूर्वाधिकरणीयादित्याद्यङ्गोपासनाप्रयुक्तसाधनभक्त्युत्कर्षजनितान्तर्बहिः पुरुषोत्तमप्राकट्यविचारानन्तरं, इदं वक्ष्यमाणं, येभ्यो येभ्य इति, यद्यद्भक्तार्थं, मिथस्तारतम्यं तेषां भक्तानामन्तर्बहिःप्राकट्ये च तारतम्यं, एकाग्रता चेतसो भगवन्मात्रविषयता,

---

१. भावनौत्क° बपु ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

यत्र भक्तेष्वेकाग्रता भगवत्स्वरूपे प्रकट एवैकस्मिन् ग्राहकचित्तधारा न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो बहिःपश्यतश्च भावे भगवत्स्वरूपे च विशेषाभावान्न तारतम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥

उक्तेर्थ एवायं संशयः, अन्तःप्राकट्यवतो यदा बहिःसंवेदने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरन्वभूवमधुना बहिरनुभवामीत्यनुव्यवसायो भवति न वेति, तत्र वैलक्षण्याद् भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः, तत्र सिद्धान्तमाहाप्रायणादिति ।

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

श्रीभागवते (श्रीमद्भाग.११.११.४८.)"प्रायणं हि सतामह"मितिभगवद्वाक्यात् प्रायणशब्देन स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्राप्यं परमं पारलौकिकं फलमुच्यते, तथा च तंन् मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था सार्वदिकी न तु बहिःप्राकट्येपि बहिष्ट्वानुसन्धानमित्यर्थः, ततस्तस्य तत्र सायुज्यं भवति न वेतिसंशये निर्णयमाह,तत्रापि प्रायणेपि प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापावलोकनश्रीचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं न त्वदृष्टं सायुज्यमित्यर्थः, यतः शुद्धपुष्टिमार्गेङ्गीकृतोन्यथा पूर्वोक्तभावसम्पत्तिः कथं स्यादित्युपपत्तिर्हिशब्देन सूच्यते, एतच्च (ब्र. सू. ३. ४. ४०.) "तद्भूतस्य तु नातद्भाव" इत्यत्र निरूपितम् ॥ १२ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे पञ्चममाप्रायणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य फलं चिन्त्यते, तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकं, कर्ममर्यादाया अपि स्वकृतत्वात् तामनुलङ्घ्यैव भगवता फलं दीयते, तच्च (ब्रह्मवै. प्र. ख. २६. ७०.)"नाभुक्तं क्षीयते," तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतत्सन्तानजननादनिर्मोक्ष एव सर्वस्य सम्पद्यते, न च प्रायश्चित्तवज् ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यं, तद्वत् तस्य तदुद्देशेनाविहितत्वात्, तथाकथने चान्योन्याश्रयः, दुरितस्य चित्ताशुद्धिहेतुत्वेन तन्नाशे ज्ञानोदयो यतः, अतो मर्यादामार्गे मुक्तिरनुक्तिविषयेति प्राप्त उच्यते ।

एकस्मिन् भगवत्येव, ग्राहकचित्तधारा भगवद्ग्राहकस्य चित्तस्य वृत्तिरूपा धारा, न त्वित्यादि, न तु धाराभिन्नविज्ञानमात्रमित्यर्थः, न तारतम्यमित्यादि, तथा च पूर्वोक्तरीत्या यत्रोभयोर्भावसाम्यं तत्राविशेष एव, यत्र तु भावे न्यूनाधिकभावस्तत्र भक्तानामन्तर्बहिःप्राकट्ये च तरतमभावो न तु पूर्वोक्तयोरित्यर्थः ॥ ११ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥ अधिकरणान्तरमवतारयन्त्युक्तेर्थ इत्यादिना,उक्तेर्थे बहिःप्राकट्यरूपेर्थे, अन्तःप्राकट्यवतोन्तर्भगवत्प्राकट्यवतो भक्तस्य, बहिःसंवेदने बहिःप्रकटस्य भगवतो भक्तानुभवे, पूर्वानुभूतेति, तदा बहिःप्रकटानुभवकालेपि, संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, तत्र बहिःप्रकटे, वैलक्षण्यात् पूर्वोत्तरकालसम्बन्धकृतवैलक्षण्यात्,तन् मर्यादीकृत्यान्तःप्रकटभगवदनुभवं मर्यादीकृत्य,सैवावस्थान्तःप्रकटानुभवरूपावस्था, ततः सर्वदानुभवतः, तत्रान्तःप्रकटे, अन्यथा पुष्ट्यङ्गीकाराभावे, पूर्वोक्तभावसम्पत्तिरन्तर्बहिःप्रकटानुभवरूपा, एतच्च सर्वदा भगवदनुभववत्त्वं च, 'तद्भूतस्य' भगवन्तं प्राप्तस्य, 'नातद्भावो' न तत्प्राप्तिविच्छेदः ॥ १२ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति पुष्टीत्यादिना, तस्य भक्तस्य,तत्र तु मर्यादाभक्तिमार्गे तु,मोक्षो भवति 'ज्ञानादेवे'तिवाक्यान् न भवति दुरितस्य प्रतिबन्धकत्वेन ज्ञानानु-

---

१. फलं तन् मर्या° वपा। २. अनुक्त °वपा।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावादेवोत्तराघस्याश्लेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवतीत्यर्थः, अत्रोत्तरस्योत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्तेस्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः, न चैवं मर्यादामार्गीयत्वभङ्गः, साधनं विना स्वस्वरूपबलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिः, इह तु नियतकर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथासम्पत्तेः, अत एव (छान्दो. ७.२४.३.) "तद् यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति श्रुतिरग्निदृष्टान्तमाह, स्मृतिरपि (भगवद्गीता.४.३७.) "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे"ति (बृह. ६.४.२३.) "सर्वं पाप्मानं तरति" (तै. सं. ५.३.१२.) "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत" इत्यादिश्रुतिभ्यस्त्वयापि न तद्भोगनियमो वक्तुं शक्यः, एतेनाभुक्तस्याक्षयाद् भोगे च कर्मान्तरजननान् मोक्षासम्भव इति निरस्तं वेदितव्यं, न चान्योन्याश्रयः, अनाद्यविद्याजनितसंसारवासनात्मिका हि सा, सा च गुरूपसत्तिश्रवणमननविष्णूपासनादिरूपया ज्ञानसामग्र्यैव नाश्यते, अविद्या परं ज्ञानेन नाश्यत इति क्व तत्प्रसङ्गः? ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात् कर्मणो दुर्बलत्वान्न तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाननाश्यत्वबोधकश्रुतिर्श्रुतिमता त्वयाप्यूरीकार्य, इममेव हेतुमाहाचार्यस्तद्व्यपदेशादिति ॥ १३ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो भवतु नाम धर्मस्यातथात्वेनाविरोध एवेत्याशङ्कानिरासाय पूर्वन्यायातिदेशमाह ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

[illegible] श्लेष इत्यर्थः, अतिदेशाद्धेतुरपि स एव ज्ञेयः, तथा हि(बृह. [illegible] २.२.८.) "क्षीयन्ते चास्य कर्माणी"ति सामान्यवचनाज् (भग. ४.३७.) "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी"तिस्मृतौ 'सर्व'शब्दाच्च तथा, अथेदं शङ्क्यते, मर्यादामार्गीयत्वाज् ज्ञानानन्तरं भरतवत् सङ्गदोषेण भगवद्भावाच् च्युतौ सङ्गजदोषोत्पत्तिवदग्रे विहितनिषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति ज्ञानस्य न सर्वात्मना कर्मविरोधित्वमिति, तत्र निर्णयमाह पाते, भक्तिमार्गे भगवद्भावाच्युतिः पात इत्युच्यते, तुरप्यर्थे, अपिशब्दे वाच्ये व्यवच्छेदार्थकतुशब्दोक्त्यास्मिन् मार्गे पातस्य व्यवच्छेद एव, (श्रीमद्भाग.३.२५.३८.) "न कर्हिचिन् मत्परा" इति—

स्यादितिसंशयमुद्भावयन्ति तद्धेत्यारभ्य यत इत्यन्तेन, तत्सन्तानो भोगानुकूलकर्मसन्तानः, सर्वस्य मर्यादामार्गीयस्य, तद्वत् तस्य प्रायश्चित्तवज् ज्ञानस्य, तदुद्देशेन पापनाशोद्देशेन, अन्योन्याश्रयमुपपादयन्ति दुरितस्येत्यादिना, तथा च दुरितनाशे सति ज्ञानोदयो ज्ञानसत्त्वे च दुरितनाश इतिस्थितावन्योन्याश्रय इतिभावः, पूर्वपक्षमाहुरतो मर्यादेत्यादिना, अनुक्तिविषया वक्तुमयोग्येत्यर्थः, सिद्धान्तमाहुः सूत्रेण तदधिगम इत्यादिना, आत्मन्येवोत्पत्तेरिति, तथा चाश्लेषो बाधितः स्यादितिभावः, तदतिरिक्तस्यात्मन्युत्पत्त्यतिरिक्तस्य, एवं ज्ञानेन भोगातिरिक्तप्रारब्धनाशाङ्गीकारे, इह तु ज्ञानेन प्रारब्धनाशाङ्गीकारे तु, तथासम्पत्तेः पूर्वोत्तराघयोरसम्बन्धसम्पत्तेः, अत एव ज्ञानस्योक्तसामर्थ्यवत्त्वादेव, एतेन श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानस्य प्रारब्धनिवर्तकनिर्वचनेन, सा च दुरितसन्ततिश्च, तस्याः कारणीभूतवासनात्मता कार्यकारणयोरभेदेनोक्ता, तत्प्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥ सूत्रमवतारयन्ति पापस्येत्यादिना, शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रनिषिद्धतया निर्वचनेन, शास्त्रीयज्ञानेन पापनाशकतया शास्त्रोक्तं यज् ज्ञानं तेन, विरोधो नाश्यनाशकभावेन सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, अतथात्वेन ज्ञाननाश्यतया शास्त्रेऽनुक्तत्वेनानिषिद्धत्वेन च ज्ञानेन सह सहानवस्थानलक्षणविरोधासम्भवेन, अविरोध एव धर्मे ज्ञाननाश्यत्वासम्भव एव, इत्याशङ्केति, पूर्वधर्मस्यानाशो ज्ञान उत्तरधर्मस्य च संश्लेष इत्याकारिका शङ्केत्यर्थः, पूर्वन्यायातिदेशं ज्ञानेन पूर्वधर्मस्य नाश उत्तरस्य चासंश्लेष एवंविधाघस्यानीयातिदेशमित्यर्थः, हेतुरपि पूर्वधर्मनाश उत्तरस्यासंश्लेषे हेतुरपि, स एव ज्ञानमेव, उभे इत्यादि, उभे एते पुण्यपापे, एष

१. °विष्णु° बपागो । २. तत्तत्प्रति° कें । ३. ज्ञानानाश्याम° कें । ४. श्रुतिस्मृति° कबपा । ५. उररी° बपा । ६. उभे है° ब, उभे ह्येवैष प्र । ७. पापस्य कबपागो ।

वाक्यात्, परन्तु मर्यादामार्गीयत्वात् प्रारब्धभोगार्थं प्रभुर्थैव तथा करोति, तद्भावे पूर्णे सति तद्भोगो-सम्भावित इति, तदेवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते, तथा च तस्मिन् सत्यप्युत्तरस्य कर्मणोऽसंश्लेष एवेत्यर्थः, पूर्वसूत्र एवमेवाश्लेषशब्दस्य व्युत्पत्तेः, अतिदेशस्यैवम्पदेनैव प्राप्तेः सर्वं सूत्रं तत्परत्वेन न व्याख्येयं, पातशब्दस्य देहपातं तुशब्दस्यावधारणमर्थमुक्त्वा देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वाक्यार्थ इति चोक्तिर्न साधीयसी, मुक्तिप्रापकपदाभावाद् (ब्र.सू. ४.१.१९.) "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत" इत्यग्रे वक्तव्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात् तन्नाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वाद् ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिः, एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्त्यादिसाधनासम्भव (छान्दो. ८. १४. २.) "आचार्यवान् पुरुषो वेदे"तिश्रुतेस्तदभावेन ज्ञानमार्गोच्छेदेन मुक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यां ज्ञाननाश्यत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्ये ते नाशेपे किन्त्वनारब्धं भोगायतन-लक्षणं कार्यं याभ्यां त एवेत्यर्थः, नन्वितरनिरपेक्षं हि ज्ञानं स्वशक्त्यैवाग्निरेध इव कर्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं, तथा सत्यशेषमेव तद् दहतीति वक्तुं युक्तं न तु सशेषं, शक्तेरविशिष्टत्वात्, न च कर्मनाशेपि संस्कारवशात् कुलालचक्रभ्रमिवत् तद्वासनावशाद् देहादिसत्तया प्रवचनाद्युपपत्ति रिति वाच्यं, ज्ञानस्य सर्वतो बलवत्त्वात् सवासनस्य तस्य नाशनात्, न हि महाशिलानिपाते चक्र-भ्रमिरनुवर्तितुं शक्नोतीत्याशङ्क्यारब्धकार्यादहने हेतुमाह तदवधेः, तत् ज्ञानेनारब्धकार्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः, यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेतिनिगूढाशयः, अत एवाग्रे तथा वक्ष्यते, अत एव श्रीभागवते(भाग.५.८.२६.) "मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित" इति, उपभोगेन (भाग.५.१०.१४.)

ब्रह्मज्ञानी, तरति नाशयति, यिति निश्चयेन, ह इति प्रसिद्धावित्यर्थः, सामान्यवचनात् सुकृतदुष्कृतसाधारण-कर्मपदोपादानात्, तथा पुण्ये ज्ञाननाश्यत्वं, पाते त्वितिसूत्रभागमवतारयन्त्यथेत्यादिना, मर्यादेत्यादि, ज्ञानस्य मर्यादामार्गीयत्वादित्यर्थः, अस्मिन् मार्गे 'न कर्हिचि'दितिवाक्यं तृतीयस्कन्धे कापिलं "न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिर्येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्ट"मिति सत्तानां पाताभाव-बोधकं, तथा करोति भक्तिफले किञ्चित्प्रतिबन्धं करोति, कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुस्तद्भाव इत्यादि, यतो भक्तिभावे पूर्णे सम्पन्ने सति प्रारब्धभोगो बाधितः स्यादत इत्यर्थः, एवं भवति मध्येन्यासक्त्या भरतवज् जन्मादिव्यवधानं भवति न तु पात इत्यर्थः, व्यासाभिप्रायो ज्ञायते भरतादिषु महत्सु तथादर्शनाज् ज्ञायत इत्यर्थः, तस्मिन् सत्यपि भरते पूर्वप्रारब्धभोगे सत्यपि, असंश्लेष एव जीवन्मुक्तावस्थाया ब्राह्मणशरीरदशायां विद्यमानत्वादसंश्लेष एवेत्यर्थः, एवमेवानुपपत्तिरूपार्थकत्वेनैव, एवम्पदेन सूत्रस्थैवम्पदेन, तत्परत्वेनातिदेशपरत्वेन, तथा च पाते त्वेत-दर्थे नातिदेश इत्यर्थः, दूषयितुं कस्यचिन्मतमुपन्यस्यन्ति पातशब्दस्येत्यादिना, मुक्तीत्यादि, सूत्रे मुक्तिबोधकपदा-भावादित्यर्थः, अग्र इत्यादि, तथा चैतत्सूत्र एवंव्याख्यानेऽग्रिमसूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्विति, तन्नाशे तन्नाशस्य ज्ञानेन कर्मनाशे देहनाशस्य, प्रवचनानुपपत्तिर्ब्रह्मोपदेशानुपपत्तिः, तथा च ब्रह्मज्ञानात् पूर्वं तस्योपदेशे योग्यतैव न स्थिता [illegible]

वधेरितिहेतोरुपपादनं कर्तुं पूर्वपक्षमाहुर्नन्वित्यादि, पूर्वमुक्तं 'ज्ञानाग्नि'रित्यादिना सामान्यग्रहणेनोक्तमित्यर्थः, तथा सति सामान्योपादाने कृते सति, सशेषं प्रारब्धं परिरक्ष्य, अविशिष्टत्वात् ज्ञानशक्तेरशेषनाशसामर्थ्यात्, देहादि-सत्तया ब्रह्मविदो देहादिसत्तया, तस्य सकार्यप्रारब्धस्य, यत्र तस्यापि भक्तविशेषे कार्यप्रारब्धस्यापि, अग्रेतोन्या-

---

१. परत्वेन व्या° क। २. °त्वाच्च बपा। ३. मक्त्यु° बप्र। ४. °रब्धभोगा° वैगो।

"कर्मारब्धं व्यपनयन्ति"ति च भरतं प्रति वचनं गीयते, एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धशक्तेरग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्धानिरिति सर्वमनवद्यं, इच्छाप्रतिबद्धतादशायां न प्राचीना दशास्तीति तद्व्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः, एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो बलवत्त्वात् 'कथं तस्य पात' इतिशङ्का निरस्ता; भगवदिच्छाया मूलकारणत्वेनोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात्, तथेच्छा च स्वकृतमर्यादापालनाय पुष्टावङ्गीकृते न तथेति सर्वमनवद्यम् ॥ १५ ॥

ननु प्रारब्धं हि प्राचीनं तन्नाशाय तद्भोग एव कर्तव्यो ब्रह्मविदा न तु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि प्रयोजनाभावात्, दृश्यते च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आवश्यक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

तुशब्दः शङ्काव्युदासकः, अग्निहोत्रादि विहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव भोगकार्याय प्रारब्धनाशायैवेत्यर्थः, येषामग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्ति तैरेव तन्नाशाय भोगवत् तदपि क्रियते न त्वतादृशैरत एव न सनकादीनां तथात्वं, कुत एतत् ? तद्दर्शनात् (बृह. ६. ४. ५.) "यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने"तिश्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्रिमकर्महेतुत्वं दर्शयतीति नानुपपत्तिः काचित् ।

केचित् तु 'ज्ञानस्य यत् कार्यं तदेवाग्निहोत्रादे'रिति तत्कार्यायेतिपदस्यार्थं वदन्ति, स न साधुः, (ब्र. सू. ४. १. १३.) "तदधिगम" इत्युपक्रमाद् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मकप्रतिबन्धनाशे मोक्षस्य पूर्वज्ञानेनैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्यापातात्, (बृह. ६. ४. २२) "तमेतं वेदानुवचनेने"त्यादिश्रुतिदर्शनं'दर्शन'पदार्थ इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः, तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयभक्तस्य मर्यादयैव मुक्तिप्रतिबन्धसम्भवस्तयैव तन्नाशश्चेति निरूपितम् ॥ १६ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे षष्ठं तदधिगम इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ पुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यति न वेति विचार्यते, तत्र भोगैकनाश्यस्वभावत्वात् तस्य न तं विनास्यापि तन् नश्यतीति प्राप्ते निर्णयमाह ।

पीतिसूत्रे, अत एव ज्ञानेन प्रारब्धान्यस्य नाशादेव, इच्छाप्रतिबद्धतेच्छया प्रारब्धनाशे प्रतिबद्धता, प्राचीना प्रारब्धस्य सञ्चिततुल्यतया नाशप्रतियोगित्वरूपा, तद्व्यवच्छेदः प्रारब्धव्यवच्छेद इत्यर्थः, एतेन प्रारब्धनाशे भगवदिच्छया प्रतिबन्धकत्वनिर्वचनेन, तस्य भक्तस्य, पातः प्रारब्धानाशेन फलविलम्बरूपो यथा भरतादेः, स्वकृतमर्यादा प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्येवम्रूपा, पुष्टावङ्गीकृतेजामिलादौ, न तथा न प्रारब्धभोगनाश्यत्वम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, प्रयोजनाभावादग्निहोत्रादीनामभोगरूपत्वेन प्रारब्धनाशकत्वासम्भवात्, तादृशानां ब्रह्मविदां जनकवसिष्ठादीनां, तदग्निहोत्रादि,

उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशा'दितिसूत्रमुपक्रम्येत्यर्थः, दर्शनपदार्थः सूत्रे तद्दर्शनादित्यस्यैतच्छ्रुत्युक्ताग्निहोत्रादिकमर्थः, पूर्वविरोधात् तदधिगमसूत्रविरोधात्, कर्मणो विविदिषायामुपक्षीणत्वेन ज्ञानफलकत्वासम्भवादित्यपि दूषणम् ॥ १६ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अतोन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति, कुत एतत्? तत्राहातः, श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाश्यत्वनिरूपिकायाः, ब्रह्मविद एव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाश्यप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेश्चान्यापि श्रुतिः पठ्यते, (शाट्या.) "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या"मिति, ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्यास्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यं विषयभेदो वाच्यः, न च 'काम्यकर्मविषयेयं श्रुति'रिति वाच्यं (ब्र.सू.४.१.१३.) "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ"वितिसूत्रेग्ये"तरस्याप्येव"मितिसूत्रावयवेन चाविशेषेणारब्धातिरिक्तकर्मणोरखिलयोर्नाशनिरूपणात्, पापकृत्यायां काम्यत्वासम्भवाच, तस्मादत्यनुग्रहभाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बमसहिष्णुर्भगवानस्य प्रारब्धमेतत्सम्बन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति, प्रारब्धं. भोगैकनाश्यमितिस्वकृतमर्यादापालनाय न नाशयति, न च तयोरमूर्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यं, ईश्वरत्वेनान्यथापि करणसम्भवात्, मर्यादाविपरीतस्वरूपत्वात् पुष्टिमार्गस्य न काचनात्रानुपपत्तिर्भावनीया, तथा अत्र भूषणत्वात्, अत एवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ।

ननु (छान्दो. १.१.१०.) "यदेव विद्यया करोती"तिश्रुत्या विद्यापूर्वकं कर्मकरणे वीर्यातिशयः फलं श्रूयतेतो ब्रह्मविद्यावतोपि तथात्वस्योचितत्वादुत्तरस्याश्लेष इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति प्राप्त आह यदेवेति ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

हि यस्माद्धेतोस्त्वया (छान्दो. १.१.१०) "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदे"तिश्रुतिरेव ब्रह्मविदोपि कर्मोत्पत्तिप्रसञ्जिकात्वेनोदाहृता सा तु न तत्समर्था, तथा हि (छान्दो. १.१.१.) "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं मिथुनरूपत्वमनुज्ञाक्षरत्वं त्रयीप्रवृत्तिहेतुत्वं च निरूप्यैतदग्रे "यदेव विद्यये"त्याद्युक्त्वे"ति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती"त्युपसंहारादुद्गीथोपासनाविषयमेव "यदेव विद्यये"तिवाक्यमिति ज्ञायते, तेनोक्तरसतमत्वादिप्रकारकोपासनानां मध्ये "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति तदर्थ इति न ब्रह्मविद्यागन्धोपीति न सा शङ्कात्र सम्भवतीत्यर्थः ।

अतोन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति तदेवमित्यादिना, मर्यादयैव भोगरूपयत्र, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, तस्य प्रारब्धरूपप्रतिबन्धस्य, तं विना भोगं विना, अस्यापि पुष्टिभक्तस्यापि, तत् प्रारब्धं, सूत्रेण सिद्धान्तमाहुरेकेषामित्यादिना, प्रवचनादिनिरूपणेन प्रवचनान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः, तदनाश्यं ब्रह्मज्ञानानाश्यं, कर्माक्षेपकश्रुतेर्भोगेन प्रारब्धनाशबोधकश्रुतेः, श्रुतिः शाट्यायनिनां श्रुतिः, विषयभेदः पुष्टिमर्यादाभक्तभेदरूपः, नाशनिरूपणाज् ज्ञानेन नाशनिरूपणात्, एतत्सम्बन्धिगतं पुष्टिभक्तसम्बन्धिपुत्रमित्रारिगतं, तस्य प्रारब्धस्य, तेन भक्तसम्बन्धिना, तयोः पुण्यपापरूपप्रारब्धयोः, तस्या अमर्यादायाः, अत्र पुष्टिमार्गे, सर्वमोचकस्य ब्रह्मणो विभक्तैर्बन्धनकरणादितिभावः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, तथात्वस्योत्तरकर्मश्लेषस्य, नोपपद्यत इति, तथा चाश्लेषप्रतिपादकानि वाक्यानि विद्यास्तावकानि न तु स्वार्थे प्रमाणभूतानीत्यर्थः, न तत्समर्था ब्रह्मविदो नोत्तरकर्मसंश्लेषसम्पादिका, इति ज्ञायते वाक्यप्रमाणाभ्यां ज्ञायत इत्यर्थः, तेन न विद्यास्तुत्यर्थत्वमस्येतिभावः, श्रद्धोपनिषद्भ्यां समानत्वाद् विद्यायां सङ्कोचे मानाभाव इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि, उक्ताशङ्केति, ब्रह्मविदुत्तराघसंश्लेषस्य

यद्वोक्ताशङ्कानिरासायैवाह यदेवेति, ब्रह्मविद्धि प्रारब्धक्षयायैव कर्म कुरुते तच्चान्य-कृतात् कर्मणः सकाशात् सवासनतन्नाशनाद् वीर्यवत्तरं भवत्येवेति नानुपपत्तिः काचिदित्यर्थः ।

यद्वा ननु पुष्टिमार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं विनैव नाश इति श्रुत्यासम्भावनां कुर्वाणं प्रति कैमुतिकन्यायेन तत्परिहारमाह यदेवेत्यादि, जीवनिष्ठा विद्या हि भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता, एवं सति यत्र धर्मसम्बन्धिसम्बन्धादन्येभ्योतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षाद्धर्मिसम्बन्धेतिशयितकार्यसम्पत्तौ कथमसम्भावना कर्तुमुचितेतिनिगूढाशयः, अत एव हेतुवाची हिशब्दः ।

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपत्तिकमुक्त्वा तत्प्राप्तिप्रकारमाह ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

इतरेग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद् भिन्ने स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य, अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनन्तरं, भोगेन सम्पद्यते (तै. ब्र.) "सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तिश्रुत्युक्तेन भोगेन सम्पद्यत इत्यर्थः, श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे निरूपितः, अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विना चोक्तफलप्राप्तेर्व्यवच्छेदकस्तुशब्दः ॥ १९ ॥ ७ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादे सप्तमम् अतोन्यापीत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

शङ्केत्यर्थः, सवासनतन्नाशनात् सवासनप्रारब्धनाशकत्वात्, नानुपपत्तिरिति, तथा च यथाश्रुतार्थतयैव विद्यासाधकत्वं कल्पनीयमित्यर्थः, एतत्सूत्रस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुर्यद्वेत्यादि, एवं सति जीवनिष्ठविद्याया भगवज्ज्ञानशक्त्यंशत्वे सति, धर्मिसम्बन्धिसम्बन्धात् धर्मो भगवज्ज्ञानशक्तिरूपस्तत्सम्बन्धिजीवनिष्ठा विद्या तत्सम्बन्धादित्यर्थः, अन्येभ्यः कर्मभ्य इत्यर्थः, कर्मणि ब्रह्मविदः कर्मणि, तत्र साक्षाद्धर्मिसम्बन्धे भगवति ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति पुष्टीत्यादिना, उक्तदेहं लीलोपयोगिदेहम् ॥ १९ ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रथमे सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीवल्लभजीसुतगोस्वामिश्रीगोपालजीकृतेणुभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे क्षपयित्वालौकिकं तत् प्राप्य फलेन सम्पद्यत इति निरूपितं, अथात्रेदं चिन्त्यते, भक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्षपणं नाम किं तत्स्वरूपनाशनमुत मणिस्पर्शादयश्चामीकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्पादनं भगवदनुग्रहादिति, तत्रोत्तर एव पक्षः साधीयानिति भाति, तथा हि, यथा पूर्वं संसारिण एव जीवस्य तदनुग्रहात् पूर्वावस्थापगमो मुक्त्यवस्था चोच्यते तथात्रापि वक्तुं शक्यत्वात्[1], (बृ. ६. ४. ६.) "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त"[2] इतिश्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्तिकाले तत्प्राणादीनामपि तथैवाह, अत एवाग्रे (बृ. ६. ४. ६.) "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"त्युच्यते, पुष्टिमार्गीयस्योक्तमुक्त्यभावान्नेयं तद्विषयिणीति प्राप्ते प्रतिवदामः, ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वान्नित्यत्वाच्च दोषाणां चागन्तु[3]कत्वात् तदपगमे तस्य तथात्वमुचितं प्राणादयस्तु न तादृशा इति तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं न वक्तुं शक्यं, (श्रीमद्भाग.७.१.३४.)"देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना"मितिश्रीभागवतवाक्याच्च, न च लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरत्र निषिध्यत इति वाच्यं, सामान्यनिषेधे बाधकाभावात्, न च तदनुभव एव बाधक इति वाच्यं, भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधकाभावात्, नन्वागन्तुकत्वमेव बाधकमिति चेन् मैवं, यथा व्यापिवैकुण्ठस्या[4]क्षरात्मकत्वेनानागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतद्गताखिलवस्तुरूपत्वेन सामीप्यादिमुक्तिं प्राप्नुवतां भक्तानां देहेन्द्रियादिरूपमप्यनागन्तुकमेव वैकुण्ठप्राप्तिमात्रेण शुद्धजीवानां सम्पद्यते, तदीयत्वेन तत् फलतीति यावत्, तथा पुरुषोत्तमलीलाया अपि पुरुषोत्तमात्मकत्वात् तत्राङ्गीकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रावाहिकधर्मनिवृत्तौ शुद्धजीवस्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन सम्पद्यत इति नानुपपन्नं किञ्चिदित्यवहितो[5]वेहि, अयमेवार्थो वाजसनेयिशाखाया (बृह.६.४.६.) "यथाकामयमान" इत्युपक्रम्या"तमकाम आप्तकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते[6] ब्रह्मैव सन्

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ पूर्वपाद इत्यादिना द्वितीयपादेन सहोपोद्घातसङ्गतिं प्रदर्शयन्तो द्वितीयपादं निरूपयन्ति पूर्वेत्यादिना, लौकिकशरीरे स्थूललिङ्गशरीरे, तच्छरीरं, अथ प्रथमचरणनिरूपणानन्तरं, इदं वक्ष्यमाणं, सूक्ष्मशरीरस्य लिङ्गशरीरस्य, पूर्वावस्था संसाररूपा, मुक्त्यवस्था विमोचरावस्था, तथात्रापि पुष्टिमार्गीयभक्तेपि, वक्तुं शक्यत्वात् स्पर्शमणिन्यायेन लौकिकावस्थां त्यक्त्वालौकिकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, तथैवाह भगवति सायुज्यमाहेत्यर्थः, उक्तमुक्त्यभावात् सायुज्यमुक्त्यभावात्, इति प्राप्ते संशयोत्तरमुक्तो 'यस्तत्रोत्तर पक्षे'त्यादिपूर्वपक्षस्तस्मिन् प्राप्त इत्यर्थः, तदपगमे दोषाणामपगमे, तस्य पुष्टिभक्तजीवस्य, तथात्वमानन्दात्मकत्वं, न तादृशा न जीववद् ब्रह्मांशाः, तद्दृष्टान्तेन जीवदृष्टान्तेन, अत्रापि प्राणेन्द्रियादिष्वपि, तथात्वं 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यादिनोक्तं प्राणादीनामानन्दरूपत्वं, तत्र प्रमाणमाहुर्देहेन्द्रियेत्यादिना, तदनुभवो वैकुण्ठवासिनां देहेन्द्रियानुभवः, तदीयानां भक्तसम्बन्धिनां देहेन्द्रियाणां, तथात्व आनन्दरूपत्वे, आगन्तुकत्वमेव देहेन्द्रियादीनामागन्तुकत्वमेव, मर्यादिकमुक्तिदृष्टान्तेन पुष्टिभक्तेः समाधानमाहुर्यथेत्यादि, तद्गतेत्यादि, अक्षरस्वरूपदेहेन्द्रियादिस्वरूपत्वेनेत्यर्थः, भक्तानां मर्यादामार्गीयभक्तानां, शुद्धजीवानां सम्पद्यते पूर्वं तिरोहितशुद्धतादशायामाविर्भवतीत्यर्थः, तदीयत्वेन भक्तसम्बन्धित्वेन, तद् देहेन्द्रियादि, तथा प्राप्ताक्षरसारूप्यमर्यादाभक्तवत्, देहादीत्यादिपदेन प्राणेन्द्रियादि, तदीयत्वेन पुष्टिमार्गीयभक्तिमत्त्वेन, सम्पद्यत आविर्भवति, आत्मकामः पुरुषोत्तमकामो न तु मुक्तिकाम इत्यर्थः, आप्तकामः प्राप्तमनोरथः, तस्माद् भक्तदेहात्, अत्रैवान्तःप्रकटे भगवत्येव, ब्रह्मैव सच्चात्मरूपः सन्,

---

१. उचितत्वात् सर्वेष्वादर्शेः । २. समवलीयन्ते नपा । ३. था° थ । ४. वैकुण्ठस्य क । ५. °वे° पुगो । ६. समवलीयन्ते कवपा ।

ब्रह्माप्येती''त्यन्तेन वाक्येन निगद्यते, अत्र 'प्राण'शब्देन प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि चोच्यन्ते, 'आत्मकाम'शब्देन भगवद्वाचकात्मपदग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुदिदृक्षार्त्यतिशयस्तादृशो जातो येन मरणमेव सम्पद्येत यदि प्रभुप्राकट्ये क्षणमपि विलम्बः स्यादतो भगवत्प्राकट्येनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते, भक्तिमार्गे प्राकट्यस्यैव परमफलत्वेन तद्दर्शनेना'प्रकामो' भवति, ततः साक्षादाश्लेषादिकामनायां प्राचीनदेहप्राणादेस्तदयोग्यत्वात् 'ते'तत्रैव लीना भवन्ति', बहिःप्रकटस्यैवान्तरपि प्राकट्यादुत्क्रमणाभाव उच्यते, आत्मातिरिक्तस्य गतिमुक्त्वा तस्य तामाह 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यनेन, उक्तरीत्या पुरुषोत्तमात्मकतल्लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिसम्पत्त्या 'ब्रह्मैव सन्' न तु ब्रह्मातिरिक्तदेहादिमानपि, तादृशः सन् 'ब्रह्म' बृहत्त्वाद् बृंहणधर्त्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं प्राप्तो भवतीत्यर्थः, अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दांशाविर्भावेन च ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोर्त्या तदितरव्यवच्छेदे चानुक्तसिद्धे सति 'ब्रह्मैव सन्नि'ति न वदेत्, अत एवैतदग्रे श्लोकोक्ति (बृह. ६. ४. ७.) 'रथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति, मृतिधर्मवच्छरीरं हि 'मर्त्यं' तद्वत्त्वेन जीवोपि तथोच्यते, तथा चायं पूर्वं तादृश एव, अथ पुष्टिलीलाप्रवेशानन्तर'ममृत' उक्तरूपशरीरवान् 'भवति' ततो'त्रा'स्मिन्नेव शरीर इदं 'ब्रह्म' 'स'म्यग'श्नुते' भगवता क्रियमाणलीलारसमनुभवतीत्यर्थः, भगवान् बादरायण इमामेव श्रुतिं विषयीकृत्य तत्रोक्तप्राणानां लय एकदैवोत क्रमनियमोस्तीतिसंशये निर्णयमाह वाङ्मनसीति,

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

तत्र हेतुर्दर्शनादिति, एतदुक्तं भवति, भक्तेः स्नेहात्मकत्वात् तस्य प्रभुप्राकट्यफलकत्वात् तदौत्कण्ठ्ये तस्यावश्यकत्वादयं मां पश्यत्विति प्रभ्विच्छया तस्मिन् सम्पन्ने चक्षुर्भ्यां मनसा च तद्रूपामृतमनुभवतः स कोप्युत्कटो भावः समजनि येन प्रभुणा सह सर्वेन्द्रियव्यापारकृतीच्छा समभूत्, तत्र तेषामसामर्थ्याद् भगवदानन्दसम्बन्धिमनःसम्बन्धेन तं प्राप्स्याम इति तत्रैव सङ्गतास्तेनानन्देन सम्पन्ना जाताः, अयमेवार्थोनेन सूत्रेणाग्रिमेण 'चात एव सर्वाण्यनु'इति सूत्रेण निरूप्यते, दर्शनानन्तरमादौ सह सम्भाषणेच्छैव जन्यत इति (छान्दो. ८.८.६.) ''वाङ् मनसि सम्पद्यत'' इति छान्दोग्ये स्फुटोक्तेः सम्मत्या चादौ सैवोक्ता, एवं सति वाङ् मनसि सङ्गता सती भगवदानन्देन सम्पद्यत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते, दर्शनाभावेपि वेण्वादिशब्दादपि तथा सम्पद्यत इति हेत्वन्तरमाह शब्दाच्चेति ॥ १ ॥

अत्रोक्तश्रुतौ, ध्वन्यते 'काम'पदेन ध्वन्यते, तदयोग्यत्वात् भगवदाश्लेषायोग्यत्वात्, अत्रैवान्तःप्रकटे पुरुषोत्तम एव, लीनाः सायुज्यं प्राप्ता न तु लीलायामुपयुज्यन्त इत्यर्थः, आत्मातिरिक्तस्य प्राणेन्द्रियादेः, तस्यात्मनः, तां गतिं, बृहत्त्वात् भक्तात्मनोपि महत्त्वाविर्भावादेः, बृंहणवत्त्वादनेकभगवद्धर्मसम्बन्धेन भक्तस्य बृंहणधर्त्वादित्यर्थः, अन्यथा जीवस्य ब्रह्ममात्रं सिध्यति न तु लीलाप्रवेश इत्यर्थंकरणे ब्रह्मत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः, तदितरः प्राणेन्द्रियातिरिक्तदेहतद्धर्मादिः, अत एव जीवस्य भगवद्भोगावश्यकत्वादेव, तथा च श्लोके 'मर्त्योऽमृतो भवती'त्येव वदेत् न तु 'ब्रह्म समश्नुत' इत्यपि वदेत्, उक्तोर्थो नाभिप्रेतः स्यादित्यर्थः, पूर्वं पुष्टिलीलाप्रवेशात् पूर्वं, तादृश एव मर्त्य एव, उक्तरूपानन्दरूपं, अस्मिन्नेव प्राप्तानन्दमयशरीर एवेत्यर्थः, इदमेवा'प्तकामात्मकाम'रूपं, उक्तप्राणानां मुख्यप्राणसर्वेन्द्रियाणां, लयः पुरुषोत्तमे लयः, सूत्रेण सिद्धान्तमाहु'र्वाङ् मनसीती'ति, तथा च प्राधान्येनादौ वाङ्मनसोर्लयः पूर्वं मनसि लीनानामितरेषां प्राणानां मनोद्वारको लय इत्यर्थः, तत्र सौत्रो हेतुर्दर्शनादिति, दर्शनस्य हेतुत्वं व्युत्पादयन्त्येतदित्यादिना, तस्य भगवति स्नेहस्य, तदौत्कण्ठ्ये भक्तोत्कण्ठायां, तस्य प्रभुप्राकट्यस्य,

१. °शब्दे भग° पु । २. तत्रै° सर्वेष्वादर्शाः । ३. भवन्तीति बपा । ४. °बृंहणत्वात् बपागोवि । ५. प्राप्नोति कश्चिदादर्शः ।--६. °लयोक्त्या ब्रह्म बपादादो । ७. नास्त्येतत्पदमन्यत्र क्वापि । ८. तदौत्कण्ठ्ये रूपुगोवि । ९. स्फुटोक्तेसंमत्या पु, स्फुटोक्तेस्तं मत्वा रहिमः ।

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः, सर्वाणीन्द्रियाणि, अनु साम्निध्याद् वाचः पश्चात्, मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन सम्पद्यन्त इत्यर्थः,

केचित्त्वत्र छान्दोग्यस्थं (छान्दो. ८. ८. ६.) "वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया"मितिवाक्यं विषयत्वेनोक्त्वा सूत्रे 'वाक्'पदस्य तद्वृत्तिपरत्वं वदन्ति, 'सम्पत्तिं' तन्नाशं च, तन्न साधीयः, तथा हि 'वाक्'पदस्य वृत्तिपरत्वं चेच्छ्रुत्यभिमतं स्यात् सूत्रकारस्तदा तथैव वदेत्, न तु तत्स्वरूपमेव वाक्यं, तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्ते'र्मुख्यार्थत्यागो लक्षणापत्तिश्च, किञ्चैवं 'मनसी'तिपदवैयर्थ्यं स्याद् विषयवाक्योक्तक्रमत्यागानुपपत्तिश्चेति ॥ २ ॥

तन् मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवैशिष्ट्यवन् मनः प्राणे सम्पद्यते न तु केवलं, तत्र हेतुरुत्तरादिति, (छान्दो. ८. ८. २.) "स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन् मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयत" इत्युक्त्वा तत्र हेतुमुत्तरेण वाक्येनाह (छान्दो. ८. ८. २.) "प्राणबन्धनं हि सोम्य मन" इति, तस्माद्धेतोस्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः, अत्र हेतुरुपगमादिभ्य इति, उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति यावत् ततस्तथेत्यर्थः, आदिपदाद् भगवद्वशीकरणसमर्थः स्नेहः प्रभ्वनिङ्गितार्थत्यागस्तदनुरूपं भजनं च, अभ्युपगमे सिद्धे स्नेहादयोऽवश्यं भवन्त्येवेत्याशयेन तदादित्वमुक्तं नोद्देशः कृतः, मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुत्कटस्नेहासम्भवेन प्रभुप्राकट्यासम्भवात् स्वस्वप्रकृतौ सङ्घातलये शुद्धजीवस्य भगवदनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च भक्त्या मुक्तिः सम्पद्यत इति यद्वेव तारतम्यमितिनिगूढाशयेनेदमुक्तं, अभ्युपगमादयस्तु मुण्डकोपनिषत्सु पठ्यन्ते (मुण्ड. ३. २. ४.) "नायमात्मे"त्युपक्रम्य "यमेवैष वृणुते तेन

तस्मिन् प्राकट्ये, इच्छा तादृशभक्तस्य, तेषां लौकिकेन्द्रियाणां, आनन्दसम्बन्ध्यादावानन्दे लीनत्वेन भगवत्सम्बन्धि, मनःसम्बन्धेन मनसि प्रविश्येत्यर्थः, तं भगवन्तं, प्राप्स्याम इतीन्द्रियाधिष्ठातृदेवेच्छा, तत्रैव पुरुषोत्तम एव मनोद्वारा इत्यर्थः, अग्रिमेण चेत्यन्तस्य निरूप्यते इत्यग्रिमेणान्वयः, सम्पद्यतो भगवत्यादौ लीना भवतः ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ साम्निध्याद् वाच इति, तथा च श्रुतौ 'वाक्'पदमितरेन्द्रियान्तःकरणानामुपलक्षणं, स्वोक्तार्थदृढत्वाय मतान्तरं दूषयितुमाहुः केचिदित्यादि, सम्पत्तिं सम्पत्तिपदार्थं, तन्नाशं वाचो वृत्तिनाशं, तत्स्वरूपं वाक्स्वरूपं, तद् वाक्, वैयर्थ्यमिति, वृत्तिनाशे मनोरूपाधिकरणस्याप्रयोजकत्वान्मनसीत्यस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः, नाशेऽधिकरणानपेक्षणाच्छ्रुत्युक्तक्रमानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तन् मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ 'स यथे'तिश्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानस्था, तस्माद्धेतोः 'प्राणबन्धन'मितिवाक्याद्धेतोः, तथा सर्वेन्द्रियवैशिष्ट्यवन्मनसः प्राणे सम्पत्तिः ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥४॥ अध्यक्षेऽन्तर्यामिणि पुरुषोत्तमे, इदं मर्यादामार्गानुसारेणोक्तं, पुरो हृदीति पुष्ट्यनुसारेणोक्तं, ततोऽनुग्रहात्, तथा विशिष्टप्राणस्य भगवति सम्पत्तिः, आदिपदात् सौत्रादिपदात्, तदादित्वमनुग्रहादित्व, नोद्देशो न स्नेहादीनामेकैकश उक्तिः कृतेत्यर्थः, स्वस्वप्रकृतौ जीवस्य पुरुषाक्षरादौ भूतानां स्व-

---

१. तस्य° सर्वेष्वादर्शः । २. स्वप्र° वपा ।

लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वां नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाथ लिङ्गात्, एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामे''ति ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे प्रथमं वाङ्मनसीत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं निगूढमाशयं प्रकटयति ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय उतान्यथेतिसंशये निर्णयमाह, तेषां ते भूतेषु लीयन्ते न तूक्तरीत्या भगवति, अत्र प्रमाणमाह तच्छ्रुतेः, (बृह. ५. २. १३.) ''यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयत'' इतिश्रुतेः, न चाविद्विषयिणीयं श्रुतिरिति वाच्यं, (बृह. ६. २. ११.) ''याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातोमृतः शेत'' इतिपूर्ववाक्यात्, न ह्यविदुषः प्राणानामनुत्क्रमः, (बृह. ६. ४. २.) ''तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामती''त्यादिश्रुतेः, ननु (बृह. ५.२.३.) ''यत्रास्य पुरुषस्ये''त्युपक्रम्य ''रेतश्च निधीयत''इत्यन्ता श्रुतिरविद्वद्विषयिणीति मन्तव्यं, यत एतदग्रे ''क्वायं तदा पुरुषो भवती''तिप्रश्ने याज्ञवल्क्यार्तभागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते ''तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत् प्रशशंसतुः कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने''ति, एतेन कर्माश्रयस्तिष्ठतीतिनिर्णयः सम्पद्यते, एवं सति प्राणानुत्क्रमणोक्त्या सङ्घातलयोक्त्या च विद्वद्विषयत्वमत्रावसीयते, यतस्तस्यैवोक्तद्वयं सम्भवति, अग्रिमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं चास्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोत्तरविरोधाद् विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः, मर्यादामार्गीयविद्वद्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति, अत एव प्रश्ने ''क्व तदा पुरुषो भवती''त्येतावतैव चारितार्थ्येपि साधारणपुरुषव्यावृत्त्या मर्यादामार्गीयतत्ज्ञापक''मय''मिति पदं, तस्यैवोपक्रान्तत्वात् तथाग्रिमविचारितोर्थोपि तद्विषयकं एवेति बुध्यस्व, ननूक्तं बाधकमिति चेत्, हन्त श्रुतिशिरःसमाकलितमाकलय, मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यं, तथैव तन्निर्माणात्, तत्र ह्येवं कृत एवं फलं दास्ये न संकृतेपीति भगवदिच्छा, अतः

तन्साधारणावित्यर्थः, मुक्तिर्भक्तितरतमभावेन तरतमभावापन्ना मुक्तिः, तारतम्यमेतन्मार्गापेक्षया पुष्टिमार्गे तरतमभाव इत्यर्थः, इदमुक्तमभ्युपगमादिभ्य इतीदमुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थद्वितीये प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥५॥ अधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, एवमेव यथा पुष्टिमार्गीयाणामित्यर्थः, अन्यथा भूतेषु, निर्णयमाह सूत्रकारो निर्णयमाहेत्यर्थः, इतिश्रुतेर्बृहदारण्यकश्रुतेः, न ह्यविदुषोवश्या उच्यते तमुत्क्रामन्त'मित्यादिना, एतेन पूर्वोक्तरीत्या कर्मविचारणेन, कर्माश्रयः पुण्यापुण्यकर्माश्रित एव पुरुषो भवति न तु ब्रह्माश्रित इत्यर्थः, सम्पद्यते उक्तश्रुतिबलादायातीत्यर्थः, एवं सति सद्योमुक्तिप्रतिपादकपूर्ववाक्यस्य कर्मफलभागप्रतिपादकद्वितीयवाक्यस्य चैकस्मिन् प्रकरणे सत्त्वे सति, अत्र सद्योमुक्तिप्रतिपादकवाक्ये, तस्यैव सद्योमुक्तस्यैव, उक्तद्वयं प्राणानुत्क्रमणं सङ्घातलयश्चेत्यर्थः, अस्मिन् विरुद्धं मुक्ते विरुद्धं, तत्ज्ञापकं मुक्तबोधकं, तस्यैव मुक्तस्यैव, तथायमितिपदं मुक्तबोधकं, अग्रिमविचारितो याज्ञवल्क्यार्तभागाभ्यां विचारितः, तद्विषयको मुक्तिविषयकः, उक्तं बाधकं

१. °न्ति ब । २. °ष्ठी° क । ३. °च्छ्रु° बपागो । ४. इत आरभ्य कर्माश्रयत्वं चेत्यन्तं त्रुटितं कें. ५. च तस्मिन् सर्वेष्वादर्शः । ६. तथा तदग्रिम° बपा । ७. तद्विषय कें । ८. °प्राधान्यात् कबपागो । ९. निर्माणात् केपा । १० त्व० सर्वेष्वादर्शः ।

कर्म प्रधानं, एवं सत्यार्तभागस्यायमाशयः, वागादिरेतोन्तलयेन प्रारब्धस्यापि तदा नाशाच्छुद्धं जीवं विष्यविपयं कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयति न वेतिसंशयेन तदायं किं मर्यादामार्ग एवोत पुष्टावपि प्रवेशितो भवतीतिप्रश्नः, तदास्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्तौ स्वयमेव यदवधारितवन्तौ तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुक्त्वा श्रुतिः पर्यवसितमर्थमुक्तवती "तौ हे"त्यादिना, अत्र "कर्म"पदं मर्यादामार्गपरं, तथा च मर्यादामार्ग एव तस्य स्थितिरित्यर्थः सम्पद्यते, मुक्त एव भवतीति यावत्, अत एव तत्प्रशंसापि, यत ईश्वरत्वेन सर्वकरणसमर्थोपि तद्दाने तदपेक्षते, अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमुक्तं "पुण्यो वै"त्यादिना ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयो भक्तो ज्ञानी च भवत उक्तनिर्णयस्तु ज्ञानमार्गीयविषय एव भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टावपि प्रवेशयतीत्याशङ्क्य तन्निर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न किन्तूभयोरपि, तत्र हेतुर्दर्शयत इति, यतो याज्ञवल्क्यार्तभागौ ज्ञानिभक्तसाधारण्येन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरीत्या "तौ हे"त्यादिना, अन्यथा प्राकृताङ्गीकारोन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हिशब्देन सूच्यते, पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधपरिहारान्यथानुपपत्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् ।

केचित् 'तूपसंहृतेषु वागादिषु शरीरान्तरप्रेप्सासामयिको जीवः "क्वायं तदा पुरुष" इतिप्रश्नविषय' इति वदन्ति, तन्न साधीयः, (बृह. ६. ४. २.) "तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"तिश्रुतिभाविदेहान्तरजीवस्य प्राणानामिन्द्रियाणां च सहैवोत्क्रमणं वदतीति वागादिलयस्य तत्रासम्भवान्नोक्तस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं शक्यं, पूर्ववाक्ये—"नैव समर्पनीयन्त" इत्युक्तत्वाच, अतोस्मदुक्त एव मार्गोनुसर्तव्यः, एतेन 'नायं परविद्यावान् यतोमृतत्वमेव तत्फलमिति तच्च देशान्तरानायत्तमित्युत्क्रमणापेक्षकर्माश्रयत्वं च न स्यात् किन्त्वपरविद्यावांस्तस्यास्तु ब्रह्मलोकावधि फलमिति कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवती'त्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥ ६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे भूतेष्वित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्माश्रितत्वापत्तिरूपमित्यर्थः, तथैव विष्यवीनतयैव, तत्र मर्यादामार्गे, न स्वकृते न पुष्टिमार्गे, विष्यविपयं वेदातीतं, अत्र श्रुतौ, तत्प्रशंसा मर्यादामार्गरूपकर्मकरणप्रशंसा, तद्दाने मर्यादामार्गफलदाने, तदपेक्षते वैधमपेक्षते, अत्र मर्यादामार्गे ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥६॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, उक्तनिर्णयो मर्यादामार्गीयस्य वैधमुक्तिनिर्णयः, तादृशं मर्यादामार्गीयं, सूत्रेण समाधानमाहुरेकस्मिन्नित्यादि, प्राकृता मर्यादामार्गीया मर्यादा, अत्र तयोः पुष्टावनङ्गीकारे, स्वसिद्धान्तदृढीकरणाय मतान्तरमुपन्यस्यन्ति केचित् त्विति, उपसंहृतेषु वागादिषु पूर्वशरीरीयवागादिपूपसंहृतेष्वित्यर्थः, सहैव जीवोत्क्रमणेन सहैव, एतेनानुपदोक्तरीत्या शरीरान्तरप्रेप्सासामयिकजीवनिराकरणेन, इदं चाग्रे निरस्तमित्यनेनान्वेति, अयं 'क्वायं तदा पुरुष' इतिश्रुत्युक्तो जीवः, तत्फलं परविद्याफलं, तच्चामृतत्वरूपं फलं च, देशान्तरानायत्त 'मिहैव समवनीयन्त' इतिश्रुतेरित्यर्थः, न स्यात् तस्य जीवस्य श्रुत्युक्तं तन्न स्यादित्यर्थः ॥६॥२॥

॥ इति चतुर्थद्वितीये द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

---

१. तदपि मपा । २. किं कवपा । ३. जानन्ती कवपा । ४. °वती मपा, °वन्ती क । ५. °यो वपा । ६. लुप्तं क । ७. °कृतिः बपा । ८. °ली° बपा ।

'मर्यादापुष्ट्योर्न कदाचिदन्यथाभाव' इति यदुक्तं तत्र हेत्वपेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह समानेत्यादि ।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्रायमाशयः, साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा, विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा, तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति, एतदेवाह, सृतिः संसृतिर्जीवानां स्वस्मात् पृथक्कृतानामविद्याहन्तामतास्पदीकरणं तदुपक्रम आरम्भस्तं मर्यादीकृत्य मुक्तिपर्यन्तमुक्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा, मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः, एवमेवानुपोष्य व्रतमकृत्वामृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः, अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षकम् ॥७॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतं परामृश्यते, (ब्र. सू. ४. ३. ४.) "सोऽध्यक्ष" इतिसूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्तसङ्घातस्य भगवत्येव लय इत्युक्तमग्रिमेण तेन मर्यादामार्गीयभक्तसङ्घातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रश्नानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य मुक्तिरेव भवतीति वक्तव्ये सत्या (बृह. ५. २. १३.) "हर साम्य हस्त"मित्यादिना स्वाशयमन्येष्वप्रकटयन्तौ कर्म यत् निरूपितवन्तौ तत् कुत इत्याशङ्क्य तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादामार्गीयाया अपीतेर्मुक्तेः संसारत्वाभावेपि पुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः क्रियतेतस्तदभिसन्धाय तया रीत्या निरूपणं, अत एव श्रीभागवते श्रीशिववचनं गीयते (श्रीमद्भाग. ६. ७. २८.) "नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन" इति, श्रीभगवद्गीतास्वपि (श्रीमद्भग. ७. १३.) "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी"तिवाक्येन मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यमुच्यते ॥ ८ ॥

ननु संसारवन् मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापततीति तद्बोधकप्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः, अत्रायमाशयः, पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेशो तत्तत्त्वमनुभवविषयो भवति, नान्यथा, तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोतिशयितानुग्रहेतरासाध्यत्वादत उक्तेतराज्ञेयमेव तद् भवति, तेषां तु मुक्तिरेव फलं, तस्या

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥ पुष्टिमर्यादाख्ययोरधिकरणद्वयेन श्रुत्या वागादिक्रमं व्युत्पाद्यैतदधिकरणारम्भो नवभिः सूत्रैः पूर्वोक्तार्थदार्ढ्याय, प्राप्ताशङ्कां निराकरिष्यन्तः सूत्रमवतारयन्ति मर्यादेत्यादिना, उक्तं पूर्वाधिकरण उक्तं, तत्र अन्यथाभावाभावे, वस्तुस्वरूपं मर्यादापुष्टिमार्गयोः स्वरूपमेव, तयोर्भगवदिच्छयोः, सूत्रार्थमाहुः सृतिरित्यादिना, तदुपक्रमोविद्यासम्बन्धोपक्रमः, व्रतं साधनानुष्ठानम् ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ एवं प्रासङ्गिकमित्यारभ्य सूत्रावतरणं बोध्यं, अग्रिमेण 'भूतेषु तच्छ्रुते'रितिसूत्रेण, सूत्रं व्याकुर्वन्ति तदेत्यादिना तया रीत्या निरूपणमित्यन्तं, मुक्तेर्मर्यादिकमुक्तेः ॥८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥९॥ तद्बोधकानि मार्यादिकमुक्तिबोधकानि, तत् पुष्टिमार्गीयफलं, नन्वित्यारभ्यावतरणं व्याख्यातं, सूत्रं व्याकुर्वन्ति पुष्टीत्यादिना, उक्तेतरोत्यनुगृहीतेतरः, तत् पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं, तेषां तु

एवेष्टत्वाद् रागिणां स्वर्गादिवत्, इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रतारकत्वं, अन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतारकत्वं स्यात्, इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिदिति, नन्वेवंविधार्थास्तित्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह प्रमाणत इत्यादि, प्रमाणं श्रुतिः, सा तु (तै. ब्र.) "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चने"ति (तै. ब्र.) "एतꣳ ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव"मिति; अत्र पूर्वार्धेन दुर्ज्ञेयत्वमुत्तरार्धेन तत्सत्ता च बोध्यते, अन्यथा मनसोप्यप्राप्यस्य वेदनकथनं विरुद्धं स्यात्, अतो दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिग्राहकमानसिद्धं तदित्यर्थः, चकारात् तादृशानामनुभवः परिगृह्यते ॥ ९ ॥

तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं क्वचित् श्रूयेत न चैवमतः पूर्वोक्तं न साधीय इति भातीत्युत्सूत्रमाशङ्क्य तत्र हेतुमाह ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्याद् यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं स्यात्, यतस्तेषां विरहिदशा प्रियसङ्गमदशा चेतिदशाद्वयमेव भवति नान्या, पूर्वस्यास्तस्यास्त्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुपमर्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः, सङ्गमे त्वतः पुरःप्रकटपरमानन्दस्वरूपाद् भगवत एव हेतोरुपदेशोन्यस्मै न भवतीत्यर्थः, न हि भगवदग्रे तत् सम्भवतीतिभावः ॥ १० ॥

ननु (तै. ब्र.) "रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवती"त्युपक्रम्य "एष ह्येवानन्दयाती"तिश्रुतेरुक्तरूपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापोक्तयवचनः, आनन्दतिरोधान एव तत्सम्भवात्, तद्धेतोरसम्भवात्, तत्सम्भवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राप्त उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवत एव धर्म ऊष्मा विरहताप इत्यर्थः, विरोधपरिहारायाहोपपत्तेरिति, इदमुक्तं भवति, भगवद्विरहस्य सर्वसाधारणत्वेपि स्थायिभावात्मकरसरूपभगवत्प्रादुर्भावो यस्य हृदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिजतापस्तदनन्तरं नियमतस्तत्प्राप्तिश्च भवति न त्वतथाभूतस्येत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्म इति निश्चीयते, तस्य वस्तुन एव तथात्वात् स तापोपि रसात्मक एव ।

मर्यादामार्गीयाणां तु, अन्यथा श्रुत्युक्तफलसाधकत्वेपि श्रुतेः प्रतारकत्वाङ्गीकारे, ननु क्वचिन्मर्यादाफलदानेच्छा क्वचित्पुष्टिफलदानेच्छेतीच्छावैषम्ये किं नियामकमित्यत आहुरिच्छेत्यादि, नन्वेवमित्यादि, अनुमहेतराप्यातितरानुग्रहेणैव प्राप्यैवंविधार्थास्तित्वे, तत् पुरुषोत्तमस्वरूपं, चकारात् सौत्रचकारस्य ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥ सूत्रमवतारयन्ति तर्हीत्यादिना, तादृशानां वज्ञीणां श्रुतीनां, पूर्वोक्तं पुष्टिफलस्य सर्वोत्तमता, तत्र पूर्वपक्षे, हेतुमनुपदेशने हेतुं, सूत्रार्थमाहुरुपदेशनमित्यादिना, तत् परस्पररहस्यविधोपदेशनं, भगवदग्र उपदेशो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, तत्सम्भवादुक्ततापसम्भवात्, तद्धेतोरानन्दतिरोधानहेतोः, तत्सम्भवे तिरोधानहेतुसम्भवे, तत्प्राप्तिरानन्दप्राप्तिः, सूत्रं व्याख्यान्त्यानन्दात्मकेत्यादिना, विरोधपरिहाराय वस्तुगत्या भगवद्विरहभावस्य सर्वत्र लोके सत्वात् सर्वेषां पूर्णानन्दलाभः स्यादितिविरोधपरिहारायेत्यर्थः, उपपत्तिं विशदीकुर्वन्तीदमित्यादिना, तदप्राप्तिजो भगवदप्राप्तिजः, तत्प्राप्तिर्भगवत्प्राप्तिः, अतथाभूतस्य रसात्मकस्थायिभावशून्यस्य, तस्य 'रसो वै स' इत्यादिना प्रतिपाद्यरसस्वरूपस्य ॥ ११ ॥

---

१. स सर्वादर्शेषु । २. सम्भवे सर्वादर्शेषु । ३. °स्या° केपुदा । ४. यस हि कं । ५. वस्तुत क ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

ननु (छान्दो. ९. २६.२.) "न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत- दुःख"मितिश्रुत्या दुःखप्रतिषेधस्तादृशे भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखित्वं न वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति नेति, कुतः? शारीरात्, शरीरसम्बन्धिनो हेतोर्यद् दुःखं, कर्मजनितमितियावत्, तस्यैव श्रुतौ प्रतिषेधान्नात्रानुपपत्तिरित्यर्थः, एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वानुमानमपि निरस्तं वेदितव्यं, लौकिक एव दुःखे तज्जन्यत्वनियमात् ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां शाखिनां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निवर्तनलक्षणोर्थः स्पष्टः पठ्यते, तथा हि (तै. ब्र.) "रसो वै सः रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाति", अत्र रसात्मकभगवत्स्वरूपलाभे सत्यानन्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं परमानन्दहेतुत्वं चोच्यते, मरणहेतूपस्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं न वदेत्, स रसस्तु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनुभूतौ नैकतरेण, तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्वेन तदा प्राणस्थितिरपि न स्याद् यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादित्याशयेनाह "को ह्येवान्या"दिति, यद् यदि एष हृदिस्फुरद्रूप आकाशो भगवान् न स्यात् कस्तदान्यात्? अन प्राणने, को वा जीवयेत्? न कोपीत्यर्थः, तादृशस्य भगवत्स्वरूपातिरिक्तान्न जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदं, ब्रह्मानन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमरणनिवारणासामर्थ्यमतादृशस्योचितमेवेति- ज्ञापनाय हिशब्दः, तादृशस्य जीवनसम्पादनं प्रभोरावश्यकमितिज्ञापनायैवकारः, तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेतिज्ञापनायानन्दपदं, तदा प्रलापगुणगानादयो ये भवन्ति तेपि तद्धर्मा एव, नीलाम्बुदश्यामोतिक्लेशवशाद्धृदयादपगच्छत्त्विति भावेपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इतिज्ञापनाय चाकाशवत्त्वमुक्तं, तदनन्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा प्रकर्षेण दर्शनस्पर्शाश्लेषभाषणादिभिः स्वरूपानन्ददानेनान्यात् पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्णं कुर्यादित्यर्थः, (तै. ब्र.) "रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवती"तिपूर्ववाक्येनैवान्यव्यवच्छेदपूर्वकं भगवत्प्राप्तेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत् पुनराह तत्रापि व्यतिरेकमुखेन तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यविशेषाभ्यां वारद्वयं तेन

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, पश्यो भगवद्दर्शी, तस्य पश्यस्य, दुःखित्वं विरहादिजनितदुःखवत्त्वं, शारीरसम्बन्धिनः शरीरावच्छेद्यपापादित्यर्थः, अत्र विरहादिसम्पादिते, अनुपपत्तिर्दुःखत्वसम्बन्धरूपानुपपत्तिरित्यर्थः, एतेन तत्र वास्तवदुःखत्वाभावेन, लौकिकेत्यादि, तथा च विजातीयदुःखत्वावच्छिन्नं प्रत्येव पापस्य कारणता, एवं विजातीयसुखं प्रत्येव पुण्यस्य कारणत्वं वाच्यं, अन्यथा भगवदीयनित्यसुखे व्यभिचारापत्तेर्विरहस्य प्राकृतदुःखरूपत्व उक्तरसदलत्वानुपपत्तिश्च ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥ विरहदुःखस्य कर्मजत्वाभावः सूत्रतात्पर्यविषय इति विवृण्वन्त्येकेषामित्यादि, अयं भक्तः, मरणहेतुर्विरहभावः, अनुभूतावनुभवविषयतासत्त्वे, एकतरेण संयोगविप्रयोगयोर्मध्य एकेनेत्यर्थः, सामान्यपदं तादृशभक्तानां बोधकं 'क' इति श्रुतौ पदमित्यर्थः, तादृशस्य भगवतः, उचितमेव तत्राविश्य प्राणरक्षणमुचितमेवेत्यर्थः, एवकारः 'को ह्येवे'त्येवकारः, आनन्दपद'माकाश आनन्दो न स्या'दित्यानन्दपदं, तद्धर्मा आविष्टानन्दधर्माः, आकाशवत्त्वं भगवत आकाशवत्त्वं, तदनन्तरं विरहभावानन्तरं, यत् पुनराह 'को ह्येवान्या'दित्यनेन पुनराहेत्यर्थः, व्यतिरेकमुखेनान्यथा कोपि न जीवेदितिव्यतिरेकप्रासिलाभेनेत्यर्थः, जीवनहेतुत्व'मन्याज्' जीवेदित्यर्थादित्यर्थः, सामान्येत्यादि, जीवनं सामान्यं प्राणनं विशेषः, वारद्वय'मन्यात्' 'प्राण्या'दितिवारद्वयम् ॥ १३ ॥

---

१. स के। २. °त्यादि° केगो। ३. °भानुप° के। ४. स्पष्ट क। ५. भूतो सर्वादर्शेषु। ६. °त्व° सर्वत्र। ७. °उत्तर°

विरहसामयिकोक्तरूप एवार्थः श्रुतेरभिप्रेत इति निश्चीयते, अन्यथा मरणहेत्वनुपस्थितौ जीवन-हेतुत्वं न वदेदित्युक्ततदवस्थापन्नः को वा पुरुषो जीवेदिति चार्थः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्भावस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादिदुरापत्वं च श्रीभागवते स्मर्यते (श्रीमद्भाग. १०. ४२. ४.) "ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ये[1]त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यह"मित्युपक्रम्य (श्रीमद्भाग. १०. ४२. ६.) "धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चने"त्यादि श्रीप्रभुवचनं, श्रीमदुद्धववचनं (श्रीमद्भाग. १०. ४४. ५८.) "चैताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः वाञ्छन्ति यं भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्ये"त्यादि, तेन भगवत एव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थत्वं दुरापत्वं च स्फुटमवगम्यते ॥ १४ ॥

ननु हृदि बहिश्च रसात्मकभगवत्प्राकट्यं तददर्शनजनितो विरहभावस्तज्जनितस्तापस्तेन मरणोपस्थितिस्तन्निवर्तनं तदौत्कट्यं तदा प्राकट्यं पूर्णस्वरूपानन्दादिकं च लोके क्वचिदपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठेपीति कुत इत्याशङ्कायामाह ।

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

तान्युक्तानि वस्तूनि, परे प्रकृतिकालाद्यतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुल एव, सन्तीति-शेषः, तत्र प्रमाणमाह तथा ह्याह श्रुतिः, ऋग्वेदे पठ्यते (ऋक्सं. २.२.२४.) "ता वां वास्तू-न्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि", ता तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्बन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्यै प्राप्तु-मुश्मसि कामयामहे, तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो मृगाश्च,वसन्तीतिशेषः,अयासः शुभावहाः,तदुक्तगुणविशिष्टमुरु गीयत इत्युरुगायस्तस्य, गोप्यो हि सततं तं गायन्ति, अत एव तदादिभक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य, परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं, पदं स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति, तत्रैतादृशलीलाभावेन तस्मादपि परममुत्कृष्टमत्र भूमाववभाति प्रकाशत इत्यर्थः, तथापि स्वदृग्गोचरो न भवतीति खेदेनाहेत्याह श्रुतिः, उरु गीयते सर्वत्र परं कामवर्षणं भक्तेष्वत्रैवेतितात्पर्येण वा विशेषणद्वयमुक्तं, यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगह्वरप्रदेशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि बहुरूपं, तथा चैतादृशं यत् परमं पदमवभाति तत्सम्बन्धीनि वास्तूनि कामयामह इतिवाक्यार्थः सम्पद्यते, ते[2] पदार्था इति वक्तव्ये सति तानीत्युक्तिर्या सा विषयवाक्यानुरोधादिति ज्ञेयं, पुरुषोत्तमसम्बन्ध्यर्थानां तत्प्राकट्यस्थान एव प्राकट्यं युक्तमिति हिशब्देनाह ॥ १५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे तृतीयं समानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥ भाष्यमत्र स्फुटार्थम् ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, तददर्शनं भगवददर्शनं, तज्जनितो विरह-भावजनितः, तेन तापेन, तदा विरहकाले, न दृष्टं श्रुतं वा फलकोटौ न वापि दृष्टं श्रुतं चेत्यर्थः, सूत्रेण समाधान-माह तानीत्यादि, उक्तानि 'हृदी'त्यारभ्या'नन्दादिकं चे'त्यन्तेनोक्तानि, श्रुति'स्ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरी'त्यृग्वेदश्रुतिः, भूरिशृङ्गा इत्यस्यार्थो बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतय इति, तानीत्युक्तिर्येत्यादि, तथा च सूत्रे ते पदार्था इति वक्तव्ये तानीति यत् सूत्रकृतोक्तं, तद् 'वास्तूनी'तिनपुंसकदर्शनात् स्वयमपि तथोक्तवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थद्वितीये तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

---

१. यत् क । २. °न्त्स्य कखगो । ३. °न्ददाना° सर्वत्र । ४. परं सर्वत्र सर्वादर्शेषु । ५. छतं के ।

ननु लीलाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नित्यं तथा तादृक्साधनाभावेपि निजानुकम्पया कदाचित् कमपि भक्तं तत्र नयति चेत् तदा कञ्चित् कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियोजयति न वेतिसंशयः, तोपस्य कादाचित्कत्वात् तत्साध्या तत्र स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

तत्र प्रवेशितस्य तस्मादविभाग एव, कुतः वचनात्, तैत्तिरीयक उक्तर्गनन्तरमेव (तै. सं. १. ३. ६.) "विष्णोः कर्माणि पश्यते"त्यृचा तत्र कृतानि कर्माण्युक्त्वा तदग्रे वदति (तै. सं. १.३.६.) "तद् विष्णोः परमं पद५ सदा पश्यन्ति सूरय" इति, पुरुषोत्तमस्वरूपवित्त्वं सूरित्वं तच्च भक्तयैवेति सूरयो भक्ता एव, तेषां सदा दर्शनमुच्यते, अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वमुक्त्यां तत्र स्थितगवादीनां प्रभुकर्मविषयाणां च भक्तानां सदा तद्दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न वदेत्, तस्मादविभाग एव, एतेनापि लीलानित्यत्वं सिध्यति, एतद् यथा तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम्॥१६॥४॥

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे चतुर्थमविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवं पुष्टिमार्गीयभक्तवृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयस्य वृत्तान्तमाह[3] ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

पूर्वं (ब्र. सू. ४. २. ५.) "भूतेषु तच्छ्रुते"रित्यादिना मर्यादामार्गीयस्य वागादिलय उक्तोधुना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते, (बृह. ६. ४. १.) "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती"तिश्रुतेस्तस्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति, पूर्वं तथाप्रकाशमानमपि तदा प्रकाशत इतियावत्, तदा तत् प्रकाशितं द्वारं निर्गमनमार्गो यस्य तादृश उत्क्रामति, यतः श्रुतिस्तथाह (छान्दो. ६. ४. २.) "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वे"त्यादि, यद्यप्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विद्वांस्तु नेतरवदितरनाड्या निष्क्रामति किन्तु शताधिकया, एकशततम्या नाड्या मूर्धन्या निष्क्रामति,

---

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ पूर्वोक्तरीत्या प्राप्ताशङ्कानां नवभिः सूत्रैर्निराकरणं कृत्वा वागादिप्राणानां लयाद्यवक्तव्यं व्यवस्थाप्य पुष्टिमार्गीयकं विशेषं सूत्रकारः प्रतिपादयतीत्यधिकरणमवतारयन्ति ननु लीलाया इत्यादिना, तादृक् पुष्टिस्थपुरुषोत्तमप्रापकं, तत्र पुष्टिस्थस्य समीपे, तोपस्य कादाचित्कानुकम्पारूपस्य, तथा कादाचित्कीत्यर्थः, तत्र प्रवेशितस्य कदाचिदनुकम्पया लीलायां प्रवेशितस्य, तस्माल्लीलास्थानात्, अन्यथा नूतनाभिप्रवेशितस्यानया श्रुत्याविभागाप्रतिपादने ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थद्वितीये चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ अधिकरणमवतारन्त्येवमित्यादिना, वृत्तान्तमाह सूत्रकार आह, तस्य ज्ञानमार्गीयस्य, अत्र मर्यादामार्गीयाणां सद्योमुक्तिर्द्वेधा, तत्र हृदय एव सामग्रीप्राबल्याद् ब्रह्मप्राप्तिरित्येकः प्रकारः, तदन्यस्तु ब्रह्माण्डमध्ये दशमद्वारा निर्गतस्य तत्रैव ब्रह्मतासम्पत्तिः, क्रममुक्तिस्त्वाभ्यां भिन्ना ब्रह्माण्डभेदेनोत्तरकालीना, तत्राद्यायां जीवस्य नोत्क्रमणं, द्वितीयायां तस्योत्क्रमणमस्ति, तत्र विद्वदुत्क्रमणाविद्वदुत्क्रमणयोः साम्यमस्ति न वेतिसंशयः, तत्र भाविकामनाया उभयोस्तुल्यत्वादुत्क्रमणे साम्यमेवेतिपूर्वपक्षे,समाधानं, हृदयागमनपर्यन्तं साम्यमेव, अग्रे [illegible] नेतिसमाधानमाहुरुच्यत इत्यादिना, स द्वितीयसद्योमुक्त्यधिकारिजीवः, एतास्तेजोमात्राः सूर्यपुरुषात् सन्मुखमागता इन्द्रियमात्राः, समभ्याददानो लभमानः, तदग्रं हृदयाग्रं, पूर्वं निष्क्रमणपूर्वकाले, पूर्वं तथेत्यादि, निष्क्रमणपूर्वकालान्यकाले, तदा निष्क्रमणकाले, उत्क्रामति [illegible] मुक्त्यधिकारी, तेन सकाममार्गेणैतावता विद्वदुत्क्रमणे विशेषो द्योतितः, तत्र विशेषे प्रमाणमाहुर्यत इत्यादिना, 'तस्ये'त्यादिश्रुतिर्बृहदारण्यकशारीरब्राह्मणस्था, श्रुत्यर्थस्तु स्फुटः, विद्वदविद्वज्जीव साधारण-

---

१. छ्रां कं । २. छ्रां क । ३. तमाह सर्वेष्वादर्शः । ४. °न्वक्रा° कं । ५. त्सर्म कं ।

(छान्दो.१०.६६.) "शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति यतः श्रुतिराह, अत्र हेतुमाह हार्दानुगृहीत इति हेत्वन्तर्गर्भं विशेषणं, (कठोप. ३. १.) "गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे" इति श्रुतेर्हृदयाकाशसम्बन्धी यः परमात्मा तदनुग्रहात् तथैव भवतीत्यर्थः, अनुग्रहे हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति, तस्या विद्याया शेषभूताङ्गभूता या गतिः प्रव्रजनरूपा तच्छेषभूतैव या भगवत्स्मृतिपरम्परा च ताभ्यां च यो भगवदनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ५ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे पञ्चमं तदोकोधिकरणम् ॥ ५ ॥

(छान्दो. १०. ६. १.) "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल" इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते (छान्दो. १०. ६. ५.) "तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मा"मिति "स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानात्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत" इति, अत्र "तमभित" इत्याद्युक्तेः सर्वसाधारण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते, पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मिभिरूर्ध्वाक्रमणं च तथा, अत्र संशय 'ओकोग्रज्वलनादे'रितरसाधारण्येपि यथा 'हार्दानु'ग्रहाद् विलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा रश्म्यनुसारित्वमपीतरसाधारणमुतास्मिन्नेवेति, तत्रावधारणमाह ।

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रश्म्यनुसारी निष्क्रामत्ययमेवेति ॥ १८ ॥

विदुष उत्क्रमणेहार्दानुग्रहकृतो यथा विशेषस्तथा कालविशेषकृतोपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निरासमाह, तत्राहोरात्रकृतोयनकृतो वा स भवेत्, तत्राद्यकृतो नास्तीत्याह निशि नेति ।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ १९ ॥

तत्र हेतुः सम्बन्धस्येत्यादि, अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो गत्यनुस्मृतिसम्बन्धस्तस्य यावद्देहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रहस्यापि तथात्वात् कालस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः, अत्र प्रमाणमाह दर्शयति यतः श्रुतिः, (बृह. ६. ४. २२.) "तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ती"ति ॥ १९ ॥

शेषं व्याख्यातुमाहुरु-
च विद्याशेषभूतं यत्
वतीत्यर्थः ॥१७॥५॥

॥ इति चतुर्थद्वितीये पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥ अधिकरणमवतारयन्त्यथेत्यादिना, विषयवाक्यमाहुर्या एता इत्यादिना, विषयवाक्यं छान्दोग्यस्थदहरविद्यायां, अर्थस्तु यो हृदयपुण्डरीकगतयथोक्तगुणविशिष्टब्रह्मोपासकः स या एता हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलाद् रश्मय इव ता एताः पिङ्गलस्य वर्णविशिष्टस्य, अणिम्नः सूक्ष्मस्य, पूर्णा इति सर्वत्राध्याहारः, तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य सौरं तेज एव शरीरे स्थितं तत्र पार्थिवेन केनन्यूनाधिकभेदादनुविद्धं तच्छरीरस्य [illegible] पाचयत् तत्तद्वर्णं करोति तत्रादित्यसम्बन्ध एव कारणं, पित्तरूपेण तेजसादित्यस्य तत्र सत्त्वात्, तदाह श्रुति 'रसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल' इत्यादि, तथा चादित्यमण्डलस्य पञ्चवर्णत्वात् तादृशं च भूतं पित्तमपि तादृशमिति स्वपाचितमुपरञ्जयति, तत्र नाडीस्थो रसस्तथा भवतीत्यर्थः, अत्र प्रकृतश्रुतौ, सर्वसाधारणी सद्योमुक्तक्रममुक्तसाधारणी, तथा सर्वसाधारणं, इतरः क्रममुक्तादिः, इतरसाधारणमविद्वत्साधारणं, तत्रेतरसाधारणमितिपूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु विदुष एव नाविदुष इति, तदेवाहू रश्मीत्यादिना ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति विदुष इत्यादिना, इत्याशङ्क्य निशि नेतिसूत्रभागेनाशङ्क्य, तथा च निशीतिपदं मुक्तिप्रतिबन्धककालमात्रोपलक्षकं, आह सूत्रकारः समाधानमाहेत्यर्थः, अत्र कालविशेषस्य मुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावे ॥ १९ ॥

---

१. °त्का° क । २. °भ° क । ३. सुतं कं ।

हार्दानुग्रहस्य मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोजक इत्याह ।

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥ २० ॥

ननु (श्रीमद्भग. ८. २२.) "यत्र काले त्वनावृत्ति"मितिकालप्राधान्येनोपक्रम्य "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" इतिभगवद्वाक्याद् ब्रह्मविदोऽप्युक्तकालापेक्षास्तीत्याशङ्क्य विषयभेदेन समाधत्ते ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गाद् योगमार्गो हि भिन्नः, तथा च योगिनमुद्दिश्यैव कालविशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते न तु ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य, इतरनिरपेक्षत्वात्, न च योगसाङ्ख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यं, यतः स्मार्ते एते, चो हेत्वर्थे, एते योगसाङ्ख्ये (श्रीमद्भग. ८. २४.) "अग्निर्ज्योतिर्धूमो रात्रि"रितिवाक्यद्वयोक्तगती वा, इदं तु श्रुत्युक्तदेवयानपितृयानातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितं, ते एव चेदत्राप्युच्येते शब्दभेदेन तदा न विरोधः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे षष्ठं रश्म्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्ति हार्देत्यादिना, स्पष्टार्थमिदमिति, 'इति चेन्ने'ति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयं, तथा च चकारो निर्णयार्थकः, इत्थं चायने दक्षिणेपि मुक्तिर्नेति चेन्नेत्यर्थः, अतःशब्देन पूर्वपक्षसमाधानयोः पूर्वसूत्रादेव लाभात् स्पष्टार्थमिदं सूत्रमिति फलितम् ॥ २० ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ननु यत्र काल इत्यादिना, अनावृत्तिमावृत्त्यभावं, इतरनिरपेक्षतया'हार्दानुगृहीत'स्य मुक्तावनुग्रहेतरानपेक्षणादित्यर्थः, गती वेति, सूत्रस्थैतेइतिपदबोध्यगतिद्वयमर्थं इतिभावः, सूत्रे साङ्ख्यबोधकपदाभावादेते इत्यनेन साङ्ख्यग्रहणमयुक्तमत आहुरग्निरित्यादि, इदं तु स्मृत्युक्तमार्गद्वयं, ते एव छान्दोग्य उक्ते देवयानपितृयानरूपे गती एव, अत्रापि स्मृतावपि, शब्दभेदेनाग्न्यादिशब्दभेदेन, न विरोधः श्रुतिस्मृत्योर्न विरोधः, तादृशश्रुत्युक्तमार्गद्वयेपि प्रकारापेक्षासत्त्वान्न विरोध इत्यर्थः, तथ च हार्दानुगृहीतमुक्तौ नान्यापेक्षागन्धोपीति फलितम् ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थद्वितीये षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीवल्लभजीसुतगोस्वामिश्रीगोपालजीकृतेणुभाष्यपदप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥

---

१. °णा° धा । २. प्रकाशमतेनातश्चेतिसूत्रादारभ्य सप्तमम्……

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्येव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गेणैव गमनमुत सद्योमुक्तिरेव भवती"तिसंशयः, तत्र यथा ज्ञानिनो नियमाभावस्तथात्रापीति प्राप्त आह।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

अर्चिरादिमार्गेण तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति न तु भक्तोपीत्यर्थः, तथा हि पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे (छान्दो. ७. १०. १.) "तद् य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्ष"मित्यत्रोपक्रमे भक्तातिरिक्तानेवाधिकृत्य तथागतिरुच्यते, स्मृतावप्य (श्रीमद्भग. ८. २४.) 'प्यग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल' इत्यत्र 'ब्रह्मविदो जना' इतिवचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था उच्यते,

अथेदं चिन्त्यते, सामोपनिषत्सु पठ्यते (छान्दो. १०. ६. १.) "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल" इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्त्वाग्रे वद (छान्दो. १०. ६. ५.) "त्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत" इति नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका परलोकगतिः श्रूयतेर्चिरादिका चान्या (छान्दो. ७.१०.१.) "तेर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोह"रित्यादिश्रुत्युक्ता, (कौशी. १. १३.) "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छती"ति चापरा, (बृह. ७. १०. १.) "स यदा वै पुरुषोस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छती"ति चेतरा, (मुण्ड. २. १३.) "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ती"ति चान्या, एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरादेरेवोक्तिः कुत इति, तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमर्चिरादित्वमत एवा (छान्दो. ७. १०. ८.) "थैतयोः पथोर्न कतरेणचने"ति मार्गद्वयभ्रष्टानामतिकष्टं (छान्दो. ७. १०. १०.) "जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थान"मित्युक्तं, अन्यथानेकेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नोच्येत, अतः प्रकरणभेदाद् भिन्नोपासनशेषत्वान् मिथोनपेक्षा भिन्ना एवैते मार्गा ब्रह्मप्रापका इति मन्तव्यमिति चेत्, तत्रोच्यते, न हीयं परिभाषा सर्वेषु श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत, अतो

अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥ द्वितीयपादे प्रथमत पुष्टिमार्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारो दर्शितस्ततो मर्यादामार्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारो दर्शितस्तदनन्तर मुक्तोत्क्रमद्वारादिक प्रदर्शित, तृतीयचरणे तु हृदयान्निर्गतस्य मुक्त्यधिकारिणो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्मलोकप्रकारश्च निरूप्यते, अत्राधिकरणमवतारयितु संशयादिकमाहुर्नन्वित्यादिना, पूर्वपक्षमाहुस्तत्र यथेत्यादिना, सिद्धान्तमाहुरर्चिरादिनेत्यादिना, भक्तातिरिक्तान् पञ्चाग्निविद्यावतोरण्ये श्रद्धया तपश्चरतश्च, तथार्चिरादिमार्गेण, 'स पन्था अर्चिरादिमार्ग तथा च मर्यादामार्गीयभक्तस्य सद्योमुक्तिरेवेत्यर्थ, मर्यादामार्गभक्तानामेकान्तत सद्योमुक्तिरेवेति न निर्णेतु शक्यते बहूना मुक्तिमार्गाणा सत्त्वात्, एव बहूना मुक्तिमार्गाणा भेदोक्तिर्न वेति चिन्त्यन्त इत्यर्थ, पठ्यते विद्याभेदेन गतिभेद पठ्यत इत्यर्थं, श्रुतयस्तु दहरविद्यास्था, 'तेर्चिष'मिति पञ्चाग्निविद्यास्था, 'स एत देवयान'मिति कौशीतकीब्राह्मणस्था, 'स यदा वै पुरुष' इति बृहदारण्यस्था, 'सूर्यद्वारेणे'ति प्रथममुण्डकस्था, एव पूर्वपक्षे प्राप्त एकदेशी समाधातु प्रतिवदति तत्रेत्यादिना, सर्वेषा पूर्वश्रुत्युक्तसर्वमार्गाणा, पारिभाषिकं साङ्केतिक, एतयो पूर्वश्रुत्युक्त सर्वमार्गो पारिभाषिक एकोर्चिरादिमार्ग स देवयानमार्गो द्वितीय पितृयानमार्ग एतयोरन्यो 'जायस्वे'त्यादिरूपस्तृतीयमार्ग इत्यर्थं, अन्यथा पूर्वोक्तानामनेकेषा मार्गाणा वास्तवैकत्वाङ्गीकारेण पारिभाषिकैकत्वानङ्गीकारे चेत्यर्थं, भिन्ना एव साङ्केतिकैकत्वाङ्गीकारेपि वस्तुतो भिन्ना एवेत्यर्थं, एते पूर्वश्रुतिभिरुक्ता, एवमेकदेशी स्वसिद्धान्तमुक्त पूर्वपक्षोपर्युक्त्वा तत्पूर्वपक्षोपर्यन्येन केनचित् कृत समाधान दूषयितु तदनुवदति तत्रोच्यत इत्यादिना, सर्वेषु श्रुता सर्वेषु विद्वत्सु प्रसिद्धा, तथोच्येतामेषु तेषु पारिभाषिकैकत्वमुच्येतेत्यर्थं, नत्वित्यादि, तथाचैकस्यानेकावयवेषु पर्यव

---

१ लुप्त क्पु। २. °वौ° के। ३ °ह° वपा। ४ इत्यु° वपा। ५ °मा° पा। ६ एव त क्पु, एव [illegible]गो। ७ लुप्त पा। ८ °मशेष° कैपापु।

लाघवादनेकपर्वविशिष्ट एक एव मार्ग इति मन्तव्यं, न तु पर्वभेदेन मार्गभेद इति, गौरवप्रसङ्गात्, न चैव "मथैतैरेव रश्मिभि"रित्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यं, तस्याः श्रुतेरुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वात्, तथा हि तत्रोपक्रमे (छान्दो. १०. ६. ५.) "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत" इत्युच्यते, एतस्मात् पुरस्ता (छान्दो१०.६.१.) "दथ या एता हृदयस्य नाड्य" इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्यत्वमुक्त्वा (छान्दो.१०.६.२.) "तद् यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता" इत्यन्तेन वाक्येन नाडीषु रश्मिप्रचारमुक्त्वाग्रे(छान्दो.१०.६.५.) "थ यत्रैतदस्मा"दित्याद्युक्तं, उपसंहारे च (छान्दो.१०.६.६.) "शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति, एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वं न तु ब्रह्मप्रापकमार्गस्य, अतस्तदनुपपत्तिपरिहारोनर्थकः, नन्वनेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्व निरूपयति क्वचिन्नेति कथम् उपसंहारेण प्राप्स्यन्ते इतितात्पर्येण तथेति चेद् ब्रवीमि तदा शाखान्तरमविदुषस्तदसम्भवेन तं प्रति श्रुतेर्न्यूनतापातः, न हि सर्वशाखाविदं प्रत्येव कथनमिति वक्तुमुचितं, तस्यासम्भवात्, अतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रत्येव तथा, अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात्, शाखान्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च,उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवात्, अतो विरुद्धदिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिवदिहापि भवितुमर्हति, स्वातन्त्र्येण सर्वैर्मार्गैर्ब्रह्मप्राप्तिः, न चैव (छान्दो.७.१०.८.) "मथैतयोः पथो"रितिद्विवचनानुपपत्ति (छान्दो.७.१०.८.) 'जायस्व म्रियस्वे'त्यस्य तृतीयत्वं चानुपपन्नमिति वाच्यं, अर्चिरादिकमुक्त्वोपसंहर (छान्दो. ७.१०.२.) "त्येप देवयानः पन्था" इति, श्रुत्यन्तरे च (कौ.१.३.) "स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छती"ति, तथा च ब्रह्मप्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते,(श्रीमद्भग.१६.५.) "दैवी सम्पद् विमोक्षाये"तिभगवद्वाक्याद् दैव्यां सम्पदि ये जातास्ते

प्रसिद्धेस्तेषां पृथक्प्राधान्याङ्गीकारे पर्वत्वमेव न भवत्येवेत्यर्थः, गौरवप्रसङ्गात् तेषां पृथक्कार्यकारणभावाङ्गीकारे गौरवात्, पुनः श्रुत्या मुक्तिमार्गानेकत्वमाशङ्क्य निषेधति न चेत्यादि, एवं मुक्तिमार्गस्यैकत्वे, अवधारणेत्यादि, तथा चैतस्याप्येकमार्गत्वादितरपर्वत्वाभावाच्च कथं मार्गैकत्वमित्याशङ्का, 'अथैतैरेवे'त्यस्य मुक्तिमार्गखण्डने हेतुस्तस्या इत्यादि, उत्क्रमणेत्यादि, तथा चोत्क्रमणमार्ग एवैतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यो न तु मुक्तिमार्ग इति न तन्मार्गनानात्वमित्यर्थः, उत्क्रमणमात्रपदेन मुक्तिमार्गप्रतिपादकत्वव्युदासः तत्रोपक्रम उत्क्रमणमार्गोपक्रमे, तदनुपपत्तीत्यादि, एतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यस्य मुक्तिमार्गत्वाभावेनैतदर्थस्य परिहारोनर्थक एवेत्यर्थः, एकमार्गवादिमत दूषयितुं पृच्छति नन्वित्यादि कथमित्यन्तेन, एकमार्गवादिमतं दूषयितुं तन्मते समाधानमाहोपसंहारेणेत्यादि, उपसंहारेण सर्वशाखोक्तपर्वणां लाभो भविष्यतीति, तथैकमार्गसिद्धान्ततोपसंहारेणैकमार्गता, समाधानं दूषयतीति चेदित्यादिना, तदसम्भवेन सकलपर्वोपसंहारासम्भवेन, न्यूनतापातो निखिलपर्वविशिष्टैकमार्गबोधकत्वाभावापत्तिरित्यर्थः, कथनं श्रुतेर्मुक्तिमार्गकथनं, तस्यासम्भवात् सर्वशाखाविद इदानीं कलावधिकारिणः श्रोतुरसम्भवादित्यर्थः, अतः सर्वशाखाविदोसम्भवतः, तथा श्रुतेर्मुक्तिमार्गबोधनं, तावन्मात्रमेकशाखाध्ययनमात्रं, शाखान्तरसंवादीत्यादि, तथा च शाखान्तरप्रसिद्धमुक्त्यङ्गानां शाखान्तरे प्रतिपादितत्वं नोचितं स्यादित्यर्थः, तत्र हेतुरुपसंहारेणेत्यादि, तथा चाहिप्रयोजनाभेदयोरुपसंहारप्रयोजकयोः सत्त्वादुपसंहारेणैवार्थसिद्धेः शाखान्तरसंवादिपर्वणः शाखान्तरे कथनमनुपपन्नमित्यर्थः, एवमेकमुक्तिमार्गवादिनं दूषयित्वैकदेशी स्वसिद्धान्तं स्थापयत्यतो विरुद्धेत्यादि, विरुद्धदिक्कानां मध्यस्थग्रामस्य चतुर्दिक्षु विद्यमानलोकानां, इहापीत्यादि, नानामुक्तिमार्गीयाणां स्वस्वमार्गेणैव ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः, एवं मुक्तिमार्गाणां नानात्वं,

---

१. °सा° क । २. °त° चपागो । ३ °भा° कैप ।

'देवा' इत्युच्यन्ते, तेषां 'यानं' गमनं यत्रेति ते सर्वेपि मार्गा 'देवयान'शब्देनोच्यन्ते, द्वितीयस्त्व विशिष्टः, एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते,न चोक्तरीत्या लाघवादेक एव स मन्तव्यः, स्वतःप्रमाणभूता हि श्रुतिः, सा येन यदा या श्रुता तदर्थावधारणे द्वितीयस्यानुपस्थितत्वान्न लाघवगौरवतद्विचारावसरः, क्वचिदुपस्थितौ चोक्तबाधकैरुपसंहारानवकाशः, अपरं च, ब्रह्मविदः क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गो ह्ययमुपदिश्यते, तत्तल्लोके तदानन्दानुभवश्चावश्यकः, तथा चोपासनभेदात् फलभेदस्यावश्यकत्वान् मार्गभेदोपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जक उपसंहारो न युक्तः, किं चोपासने कर्मणि चोपसंहारः सम्मतः, मार्गस्तु नान्यतररूपोतो यस्योपासकस्य येन मार्गेण गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः, अविधेयत्वादपि तथा, एतद् यथा तथा पुरस्तात् निरूपित (ब्र.सू.३.३.५.)''मुपसंहारोर्थाभेदाद् विधिशेषवत् समाने चे''त्यत्र, एवं सत्यर्चिपशब्देनार्चिरुपलक्षितो मार्ग उच्यते, आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृह्यन्त इति नानुपपत्तिः काचिदिति चेत्,

अत्र वदामः, 'अर्चिरादिभ्य' इत्युक्तं भवेत् त्वद्रीतिरेव चेदभिप्रेता भवेत्, तस्मान्नैवमित्यवधार्यते, आर्चिरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या मार्गैकत्वमवश्यमूरीकार्यं, एवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वाण्युक्तानि तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्तमानान्यपि यस्योपासकस्य यावत्पर्वभोगो भावी तं प्रति तावत्पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्तिस्तद्भोगाभावादिति नानुपपन्नं किञ्चित्, ननु त्वयाप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत्, स्यादेतदेवं यदि तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्व तत्रोच्येत, न त्वेवं, किन्त्वेकवचनानुरोधात् मार्गैक्ये निश्चिते यं प्रति यत् पर्वोच्यते तत् तत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारापेक्षा, अग्रेन्यत्रोक्तानां पर्वणामनुक्तस्थले सन्निवेशोक्त्यापि सूत्रकाराभिमत एक एव मार्ग इति ज्ञायते,श्रुतौ सर्वत्र पूर्वपरामर्शादपि तथा ॥ १ ॥

द्वितीयः पितृयानमार्गं, द्वित्वं देवयानपितृयानमार्गावादाय द्वित्व त्रित्वं च 'जायस्वे'तिमार्गमादाय बोध्य, उक्तरीत्या मार्गनानात्वकल्पने गौरवान् नानापर्वविशिष्टो मुक्तिमार्ग, द्वितीयस्य द्वितीयमुक्तिमार्गस्येत्यर्थं, नेत्यादि, तथा च द्वयोरुपस्थितौ लघुपक्षोपादान गुरोस्त्यागोनुपस्थितौ तु विचारानवसर एवेत्यर्थं, क्वचिदुपस्थितौ कस्यचिदेकशाखाध्यायिनो नानाशाखाध्ययनवशान्नानाशाखीयमुक्तिमार्गाणामुपस्थितौ लाघवगौरवविचारप्रसक्तावपीत्यर्थं, उक्तबाधकैः स्वाध्यायविधिबलादेकशाखाध्ययन तदर्थमेव च शाखाविभाग एकशाखानुसरणेन स्वस्य सर्वशास्त्रार्थसम्पत्त्या शाखान्तरीयोपसंहारे प्रयोजनाभावश्चेत्युक्तबाधकैरित्यर्थं, परोक्त दूषयित्वा स्वमते युक्त्यन्तर वक्तुमपर चेत्यादिना, मार्गो मुक्तिमार्ग, नान्यतररूपो न कर्मोपासनयोर्मध्य एकरूपोपीत्यर्थं, उपसंहारे दूषणान्तरमाहुरविधेयत्वादिति, उपसहारस्याविहितत्वात् तथा भवतीत्यर्थं, नन्वविहितस्य कुत्रोपसंहारे इष्ट तत्स्थलमाहैतद् यथेत्यादि, तत्रं निरूपितमिति, निरूपणप्रकारे हि समाने योर्थाभेदादुपसहार स विधिशेषा येग्निहोत्रादयस्तद्वदित्युक्त, अग्निहोत्रादयो हि सर्वेषा समाना अपि येषा शाखिना दशाङ्गविशिष्टा विहितास्तेषामेव ते तथानुष्ठेया नेतरेषा, तथाविधानाभावात्, एव यावत्पर्वविशिष्टो मुक्तिमार्गो यच्छाखायामुक्तस्तेन मार्गेणैव तस्य तस्य सकलशास्त्रार्थसम्पत्त्या कृतार्थतासम्भवात्तन्मार्गस्य तत्तच्छाखीय प्रत्येव विहितत्वाच्चोपसहारशङ्कालेशोपीतिभाव, सिद्धिमाहैवमित्यादि, एवमुक्तरीत्यान्यमुखेन पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाहुरत्र वदाम इत्यादिना, तस्मात् सूत्रे बहुवचनाभावात्, नैवं न वाद्युक्तरीत्या मार्गभेद इत्यर्थं, तद्भोगाभावात् तत्र तावत्पूर्वोक्तभोगाभावात्, तत्रैकस्मिन् मार्गे, तस्यैकस्य मुक्त्यधिकारिण, तदपि तद्भोगार्थेतरदपि, एकस्मिन् मार्गे यं प्रति य मुक्त्यधिकारिण प्रति, तत् पर्व, तत्र मार्गे, कण्ठोक्तमेव तस्य भोगार्थमेवेत्यर्थं, अग्रे अग्रिमसूत्रे, अन्यत्रोक्तानामन्यशाखोक्तानां,अनुक्तस्थले शाखान्तरीयोपासकभोगार्थं, पूर्वपरामर्शाद'र्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्ष' मित्यादिश्रुतिभिरर्चिर्मार्गस्यैकस्यैव सर्वत्र परामर्शादित्यर्थं, तथा मार्गैक्य, इत्थ च ज्ञानिनामेव क्रममुक्तिर्मर्यादामार्गीयभक्ताना तु सद्योमुक्तिरेवेति सिद्धम् ॥१॥

१. °र्चि ° मा । २ °त्से° कै । ३ °प्यु° कंगो । ४ °मु° वपागो । ५ °र्शां° सर्वेप्यादर्शा । ६ प्रदीपकारस्यैवायं पाठः ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

छान्दोग्ये वायुर्न पठ्यते, कौशीतकिश्रुतौ तु (कौ.१.३.) "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक"मिति वाय्वादयः श्रूयन्ते, तत्रार्चिषोग्नेश्चाभेदान्न विचारणीयमस्ति, वायुलोकं कस्माल्लोकात् गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह वायुमब्दादिति, (छान्दो.७.१०.२.) "अर्चिषोह-
यान् षड्डदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादि
वायुलोको निवेशयितव्यः, तथा च संवत्सरलोकाद् वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः, तत्र विनिगमकमाहाविशेषविशेषाभ्यामिति, अत्रेदं ज्ञेयं, अग्निहोत्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धावुपासनाभिर्ज्ञानोदये क्रममुक्त्यधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा भुक्त्वान्ते ब्रह्म प्राप्नोति, कर्म त्वग्निसाध्यं भूलोक एव च भवत्यत आदौ तत्रत्यो भोगस्ततस्तदुपरितनलोकानां, (तै.ब्रा.३.७.७.) "पृथिवी दीक्षा तयाग्नि-[1]दीक्षया दीक्षितः", (आप.कल्प.१.१३.५.) "यथा पृथिव्यग्निगर्भे"त्यादिश्रुतिभ्यो भूरग्निप्रधाना भवत्यतोर्चिराख्यमग्निलोकमादौ गच्छति, ततः कर्मोपासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात् तत्र तत्र[2] गत्वा भुंक्ते, तथा च संवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वेनाविशेषात् तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः, भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकः, तथा च (तै.सं.३.४.५.) "वायुरन्तरिक्षस्याधिपति"-रितिश्रुतेः (तै.सं.३.४.५.) "सूर्यो दिवोधिपति"रितिश्रुतेस्तयोः पौर्वापर्ये विशेषो हेतुरस्तीत्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुर्निवेशयितव्य इत्यर्थः, ननु (छान्दो. ७.१०.१.) "तेर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोह"रित्यादिश्रुतिरुक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नोक्तमादरणीयमिति चेत्, सत्यं, यस्योपासकस्य न वायुलोकभोगस्तं प्रति सोक्तिर्यस्य तु तद्भोगस्तस्योक्तरीतिमार्गैक्यादिति नानुपपत्तिः काचित्।

केचित् तु "स एतं[3] देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक"मित्यविशेषेण वायुरुपदिश्यते मिथः पौर्वापर्यप्रापकपदाभावात्, (बृह.७.१०.१.) "यदा वै पुरुषोस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै[4] स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व[5] आक्रमते स आदित्यमागच्छती"तिश्रुत्यादित्यात् पूर्वो वायुर्विशेषेणोपदिश्यत इत्यब्दादित्ययोरन्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति, स चिन्त्यते, यथा (छान्दो. १०.६.५.) "तेन स ऊर्ध्व आ-

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ अनुक्तपर्वस्थलमुदाहर्तुं सूत्रमवतारयन्ति छान्दोग्य इत्यादिना, तत्र विनिगमकं संवत्सरलोकाद् वायुलोकगमने विनिगमकं, अविशेषविशेषौ कौ चेत्याकाङ्क्षायां तौ विवेक्तुमाहुरत्रेदमिति, अत्र सूत्रे, इदमविशेषविशेषयोर्निर्वचनं, एवं चार्चिरादिसंवत्सरान्तानां भूसम्बन्धोविशेषो वायोरधोलोकाधिपत्यमादित्यस्य च तदुपरिलोकाधिपत्यमितिविशेषस्ताभ्यामविशेषविशेषाभ्यामित्यर्थः, तावेवोपपादयन्त्यग्निहोत्रेत्यादिना, छान्दोग्यश्रुतिविरोधमुपन्यस्यन्ति नन्वित्यादिना, अपादानत्वं वदन्तीति, तथा च यस्माल्लोकाद् यं लोकं गच्छन्ति तेषामवधीभूतानां कर्मभूतानां च सर्वेषां निरूपणात् तत्र वायुकर्मकगमनावधीभूतं वस्तु वा शब्दं श्रुतौ न केनापि शब्देन प्रतिपादितमित्यतो नोक्तमादरणीयं संवत्सरलोकाद् वायुलोकगमनं नादरणीयमित्यर्थः, उक्तविरोधपरिहारमाहुः सत्यमित्यादिना, सोक्तिश्छान्दोग्यश्रुत्युक्तिः, तद्भोगो वायुलोकभोगः, उक्तरीतिः संवत्सरलोकाद् वायुगमनोक्तिः, केचित् तु शङ्कराचार्यास्तु, अविशेषेणापादानबोधकपदव्यतिरेकेण, पदाभावात् पञ्चम्यन्तपदाभावादित्यर्थः, तथा चैवमुपपादितोर्थोविशेषपदवाच्योम आदित्यलोकगमनोक्तिर्विशेषपदार्थः, यदा मुक्तिदशायां, पुरुषो मुक्त्यधिकारी, तस्मा आगताय, स वायुः, तत्र स्वस्थाने, विजिहीते स्थानदानं करोति, स्थानस्वरूपं यथेत्यादि, रथचक्रस्य खं छिद्रं, तेन छिद्रेण, अब्दादित्ययोरन्तरालेवधित्वेनोक्तोब्दपदवाच्य आदित्यश्च तयोरन्तराल इत्यर्थः, तन्मतं दूषयन्ति स चिन्त्यत इत्यनेन, स तदुक्तो विशेषपदार्थः, चिन्त्यत उक्तस्य

१. °पी° पाग़ो। २. ०राद् कालात् क। ३. °र्दी° कपा। ४. लोके कै। ५. °तं कप।

क्रमते स आदित्यमागच्छती"तिविशेषोपदेश इत्युच्यते तथा "स वरुणलोक"मित्यत्रापि वक्तुं शक्यं, न च "स आदित्यमागच्छ"तीत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात् तथेति वाच्यं, (कौ.१.३.) "अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक"-मित्यत्रापि तुल्यत्वात्, किं चैवमग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि वक्तुं शक्यमतो विद्वद्भिरुपेक्ष्योयं, वाजसनेयिनस्तु (बृह.८.२.१५.) "मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य"मिति पठन्ति, तत्राप्यादित्यात् पूर्वो देवलोकात् परो वायुर्ज्ञेयः, एकत्रादित्यात् पूर्वत्वे सिद्धे मार्गैक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्, सूत्रकारेण तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तं वायुमब्दादिति, एवं सति मासेभ्यः परस्तादब्दनिवेशनं कार्यं, न च "वायुमब्दादि"तिसूत्रान् मार्गभेदापत्तिः, देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वेनादित्यमध्यपातित्वमभिप्रेत्य छन्दोगश्रुतिस्तथोक्तवती तदनुसारेण व्यासोप्यतो नानुपपत्तिः ॥२॥

तडितोधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

(छान्दो.६.१५.५.) "आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युत"मित्यत्र पठितविद्युल्लोकात् परतो वरुणलोको निवेशनीयः, तत्र हेतुः सम्बन्धात्, तडितोप्सम्बन्धित्वाद् वरुणस्य तत्पतित्वात् तथा ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥

स्पष्टमिदं, अर्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं (छान्दो.६.१५.५.) "तत्पुरुषो मानवः स एतान् ब्रह्म गमयती"ति पठ्यते, तत् तु यस्योपासकस्य वरुणादिलोकगमनापेक्षा नास्ति तमपेक्ष्येति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे प्रथममर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

विशेषत्वमुपपद्यते न वेति विचार्यत इत्यर्थः, तेन रथचक्रस्य छिद्रेण, इतिविशेषोपदेश'स्तेने'ति यत् पद 'मूर्ध्व आक्रमत' इति भाष्यां सूत्रोक्तो विशेषोपदेश उदाहरणेपि, वक्तुं शक्यं तच्छब्दस्याभावेपि तच्छब्दस्य स इति तच्छब्दस्य सत्त्वाद् विशेषोदाहरणत्वं वक्तुं शक्यमित्यर्थः, स्वोक्तदूषणदृढीकरणायाशङ्क्यते न चेत्यादि, स इति तच्छब्दस्य सत्त्वाद् तथा विशेषोदाहरणत्वं, तुल्यत्वात् स इति तच्छब्दस्यार्थाल्लब्ध्योर्ध्वलोकाक्रमणस्य च सत्त्वाद् विशेषोदाहरणत्वस्य तुल्यत्वादित्यर्थः; दूषणान्तरं आधयन्ति ।किं चेत्यादिना, एवं पूर्वपरामर्शकतच्छब्दार्थोर्ध्वलोकाक्रमणरूपार्थस्य ।विशेषपदार्थत्वे, अग्निलोकेत्यादि, तथा चा'ग्निलोकमागच्छति स वायुलोक'मेतद्भागेपि स इति तच्छब्दस्यार्थाल्लब्ध्योर्ध्वक्रमणस्य च सत्त्वादग्निलोकवायुलोकयोर्मध्येप्यब्दलोककल्पनापत्तिस्तथा च विशेषलक्षणस्य विशेषोदाहरणेतिव्याप्तिरितिभावः, नन्वादित्यात् पूर्वं वायुलोकं देवलोकात् स गच्छतीतिक्रमस्वीकारे वायुमब्दादितिसूत्रेणाब्दात् संवत्सरलोकाद् वायु गच्छतीत्युक्तार्थविरोध इत्यत आहुः सूत्रकारेणेत्यादि, एवं सति वाजसनेयिच्छान्दोग्याभ्यामेकमार्गस्योक्तत्वे सति, मासेभ्य इत्यादि, तथा च वाजसनेयिश्रुतौ मासेभ्यः परस्तादादित्यलोकात् पूर्वमब्दनिवेशः कार्य इत्यर्थः, ननु मासेभ्योब्दलोकं ततो देवलोकं ततो वायुं तत आदित्यमितिगमनक्रमे मध्ये देवलोकस्य व्यवधानाद् 'वायुमब्दा'दितिसूत्रोक्तमार्गाद् भेदापत्तिरित्याशङ्कते ।न चेत्यादिना, समाधानमाहुर्देवेत्यादिना, आदित्यमध्यपातित्वमिति, तथा च देवलोकस्यादित्यकोटौ निवेशेब्दाद् वायुं वायोरादित्यमित्येव क्रमः सिद्ध इति न मार्गभेदापत्तिरितिभावः, व्यासोपि तथोक्तवानिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ॥ २ ॥

तडितोधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ नन्वादित्यलोकपर्यन्तं मार्गैक्योपपादनेपि वरुणलोकनिवेशने स्थाननियामकाभावान् मार्गभेदापत्तिरित्यतः सूत्रेण समाधानमाहुरादित्यादित्यादि, तत्र विद्युल्लोकात् परतो वरुणलोकनिवेशो, तत्पतित्वादप्पतित्वात्, तथा विद्युल्लोकानन्तरं वरुणलोकनिवेशः ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥ स्पष्टमिदं, इदं सूत्रं स्पष्टार्थमित्यर्थः, नन्वर्चिरादिमार्गे विद्युल्लोकानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते न वरुणलोकप्राप्तिरितिमार्गैक्यविरोध इत्यत आहुरर्चिरादीत्यादि, तत् तु विद्युल्लोकाद् ब्रह्मलोकगमनं तु तमपेक्ष्योक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रथमे प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

मार्गैक्यनियममभिप्रेत्य सूत्रकारोन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां तत्रैव निवेशनमाह, विद्युदनन्तरं "तत्पुरुषो मानवः स एतान् ब्रह्म गमयती"त्यत्र भवति संशयः, उक्तश्रुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चीयते, स च विद्युदनन्तरमेव पठ्यते, एवं सति यस्य वरुणादिलोकगमनं तस्य वचनाभावेन गमयित्रप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तिर्भवति न वेति, तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात् तदभावेन सा न भवतीति प्राप्त आह, आतिवाहिका इति ।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥ (४. ३. २.)

एतदुक्तं भवति, यस्योपासकस्य यावत्फलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भाविनी तस्य तावत्तद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यत एव कौशीतकिश्रुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पठ्यते, अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यं तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधश्च स्यात्, तथा च यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तत्राप्यातिवाहिको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयं, वस्तुतस्तु बहव एव तादृशाः सन्तीतिज्ञापनाय बहुवचनमत्रोक्तं, तन्मध्ये कश्चनागत्यैक एव नयतीतिज्ञापनाय श्रुतावेकवचनं, तत्र हेतुस्तल्लिङ्गात्, 'तत्पुरुषोमानव' इत्यत्र ब्रह्मसम्बन्धित्वं लिङ्गमुच्यते, तेनेदं ज्ञाप्यते यथा विद्यावलात् तत्तल्लोकप्राप्तिस्तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न किन्तु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणैवेति, न च पूर्वपूर्वलोकाधिष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा तथा ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितपूर्वलोकदेवा एव ब्रह्मप्रापका इति तत्पदेन स लोक एवोच्यत इति वाच्यं, तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा तथात्रापि न कथयेत्, लोकाधिष्ठातृदेवानामातिवाहिकत्वोक्तावर्चिर्लोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात् तत्प्राप्तिर्न स्यात्, तथा सति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत, अतो यथा विद्यावलेनैवार्चिषः प्राप्तिस्तथेतरेषामपीति बुध्यस्व, कस्यचिदल्पलोकगत्यनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः कस्यचिद् बहुलोकगत्यनन्तरं सोच्यत इति भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यं, सर्वेषां सर्वत्र गमने देवयानं पन्थानं वदन्त्याः श्रुतेः सामितत्कल्पनमनुपपन्नं स्यात्, अत उपासनाभेदेन फलभेदं ज्ञापयन्ती तथा वदतीति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ५ ॥

ननु (बृह.८.२.१५.) "तेषामिह न पुनरावृत्ति"रस्तीत्यादिश्रुतिभ्यो देवयानं पन्थानं प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मवित्त्वमवश्यं वाच्यं, तेन सद्योमुक्तौ सम्भवत्यां सत्यां क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति मार्गैक्येत्यादिना, मार्गैक्यं सर्वेषां क्रममुक्तिमार्गाणां देवयानपथत्वेन मार्गैक्यं, तत्रैवार्चिरादिमार्ग एव, निवेशनं पर्वत्वेन निवेशनं, उपोद्घातसङ्गत्याधिकरणमारचयितुं संशयादिकमाहुर्विद्युदित्यादिना, वचनाभावेन विद्युल्लोकानन्तरं ब्रह्मप्रापकपुरुषवचनं यथास्ति तथा वरुणलोकं गतस्य ब्रह्मप्रापकपुरुषवचनाभावेनेत्यर्थः, तत्रेत्यादिना पूर्वपक्षमाहुः, तत्र ब्रह्मप्राप्तिविषये, तदभावेन गमयितृवाचनिकत्वाभावेन, सा वरुणलोकं गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः, आह सूत्रकारः समाधानमाहेत्यर्थः, ब्रह्मप्राप्तिरमानवपुरुषेण कारिता ब्रह्मप्राप्तिः, अन्यथोपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्यभावे, तेषामुपासनानां, आतिवाहिकोपकृष्टस्थानादुत्कृष्टस्थानप्रापकः पुरुषः, तादृशा उत्कृष्टस्थानप्रापकाः पुरुषाः, अत्र सूत्रे, नयति ब्रह्म नयति, एकवचन-'ममानवःपुरुष' इत्येकवचनं, तत्पदेनामानवपुरुषवाचकपदेन, स लोक एव ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितदेवलोक एव, तदेतरलोकेषु ब्रह्मप्राप्तिव्यवहितलोकेषु, तदकथनममानवपुरुषाकथनं, अत्राप्यव्यवहितलोकस्थलेपि, न कथयेत् पूर्वलोकस्थानामेवाग्रे प्रापकतायास्तुल्यत्वादातिवाहिकं न कथयेदित्यर्थः, अर्चिर्लोकेत्यादि, अर्चिर्लोकस्य भूर्लोकानन्तर्गतत्वाद्मानुपाद्यसम्भवादित्यर्थः, कस्यचिदुपासकस्य, सा ब्रह्मप्राप्तिः, तेषां लोकानां, श्रुतेः स्वल्पलोकगमनप्रतिपादिकायाः श्रुतेः, सामितत्कल्पनं मुक्तिमार्गीयाल्पलोकप्रतिपादकत्वं, अतोल्पकथनदोषप्रसक्तितः ॥ ५॥

१. ग त° कंपशो । २. °न्त्यां कं ।

च हेयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरादिलोकानां कामना कुतो यतस्तद्धेतुभूतोपासनाः सम्भवन्ति ? किञ्च, (ब्र.सू.४.३.१.) "अर्चिरादिना तत्प्रथिते"रित्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्यैवार्चिरादिप्राप्तिर्न भक्तिमार्गीयस्येति, तदप्यनुपपन्नं, (श्रीमद्भाग. ११.२१.३२.) "यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यदि" त्युपक्रम्य(श्रीमद्भाग.११.२१.३३.) "सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेञ्जसा स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद् यदि वाञ्छती"तिभगवद्वाक्याद् भक्तस्याप्येतद्वाञ्छाफले सम्भवतोन्यथा प्रभुर्न वदेत्, एवं सति भक्तिसुखं हित्वान्यत्र कामनायां हेतुर्वाच्य इत्याकाङ्क्षायां तमाह ।

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयं, देवयानः पन्था अपि भगवतैव सृष्टोस्ति, तथा चोक्तहेतुभिस्तत्र कस्यापि कामाभावे तत्सृष्टिर्व्यर्था स्यादतो भगवानेव कांश्चन व्यामोहयति ज्ञानिनो मर्यादामार्गीयभक्तांश्चातस्तत्कामनासिद्धेस्तत्फलभोग इति ।

यत् त्व'र्चिरादेर्मार्गगन्तॄणां[३] देहवियोगेन पिण्डितकरणग्रामत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः, अर्चिरादीनां चाचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः, कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत्, तेनार्चिराद्यधिष्ठातृदेवैरतिवाह्यन्त इति सिद्ध'मितिव्याख्यानं, तन्न साधीयः, व्यामोहशब्दस्यान्यथाज्ञानवाचकत्वेनासामर्थ्यावाचकत्वात्, तथा सत्यर्चिर्लोकमपि न प्राप्नुयात् प्रापकाभावादित्युक्तम् ॥ ६ ॥

ननु विद्युतो वरुणादिलोकप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोकसम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोस्त्युत स स्वत एव तत् प्राप्नोतीतिसंशय उत्तरं पठति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युल्लोकसम्बन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते किन्तु ब्रह्मसम्बन्धितत्सामर्थ्येन, तथा च यत एव लोकात् तत्प्राप्तिस्ततो ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषादेव, एवं सति विद्युल्लोकात् तत्प्राप्तौ यो ब्रह्मसम्बन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्तेनैव ततो वरुणादिलोकेभ्योपि ब्रह्मप्राप्तिः, तत्र हेतुमाह तच्छ्रुतेः, (बृह.८.२.१५.) "तान् वैद्युतान् पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीतिश्रुतेः, अत्रै'त्ये'तिवचनाद् यत एव लोकाद् ब्रह्मप्राप्तिर्भवित्री तत्रैवागत्य ब्रह्म प्रापयतीति गम्यते,

---

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ तेषां ब्रह्मप्राप्त्यधिकारिणां, तद्धेतूभूतोपासनास्तत्तल्लोकीयक्षुद्रानन्दहेतुभूतोपासनाः, भक्तिसुखं परमानन्दात्मकं, ननु तेषामित्यारभ्यावतरणमुक्तं स्फुटार्थं, सूत्रेण समाधानं वक्तुमाहुरत्रेदमित्यादि, उक्तहेतुभिरुत्कृष्टफलं त्यक्त्वा क्षुद्रफल इच्छासम्भवादित्यादिहेतुभिः, तत्रार्चिरादिलोकफले, तत्सृष्टिरर्चिरादिलोकसृष्टिः, उभयव्यामोहादितिसूत्रभागार्थमाहुर्ज्ञानिन इत्यादिना, अतो भगवत्कृतव्यामोहात्, दूषयितुं कस्यचिन्मतानुवादमाहुर्यत् त्वित्यादिना, पिण्डितेत्यादि, ऊर्ध्वलोकगमनासमर्थकरणग्रामत्वेनेत्यर्थः, अस्वातन्त्र्यं स्वतोगमनासामर्थ्यं, अस्वातन्त्र्यं स्वयमूर्ध्वलोकप्रापणेसामर्थ्यं, व्यामोह 'उभयव्यामोह'पदार्थः, दूषयन्ति तन्नेत्यादिना, दूषणहेतुमाहुर्व्यामोहेत्यादिना, तथा सति गन्तुः करणानां सामर्थ्याभावे सति, प्रापकाभावात् प्रापककरणानामभावात् ॥ ६ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ननु विद्युत इत्यादिना, विद्युतो विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरं, तल्लोकसम्बन्धी तल्लोकवासीत्यर्थः, स गन्ता, तद् ब्रह्म, विद्युल्लोकसम्बन्धी विद्युल्लोकवासी, तेनैव पूर्वं ब्रह्मप्राप्तिकारकत्वेनोक्तेनैव, ततो ब्रह्मप्रापकत्वोक्तितः, उक्तिश्च श्रुता 'चेते'त्यादिरूपा, तथा भगवदीयपुरुष

---

१. तत्तत् के । २. °दि° कपु । ३. गन्तॄ° सर्वेष्वादर्शः । ४. °कानाम° कवपुगो ।

श्रुतौ (बृह.८.२.१५.) "वैद्युतं" लोकमागत्य तस्माद् "ब्रह्मलोकान् गमयती"त्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते, न तु तल्लोकवासित्वेन, तथा स "त्वेले"ति न वदेत् तत एव ब्रह्मप्रापणे, अत एव "मानस" इत्युक्तिश्च, यदेवं भगवन्मनसि भवत्यथैनं मां प्रापयत्विति तदेव प्रापयतीति तथा, छान्दोग्ये (छान्दो.६.१५.५.) "त्वमानव" इति पठ्यते, तच्चालौकिकत्वं, तदप्युक्तरूपमेवेति न कश्चिद् विशेषः, वाजसनेयके (बृह. ८.२.१५.) "ब्रह्मलोकान् गमयती"ति पठ्यते छान्दोग्ये तु 'ब्रह्मे'ति, तत्रायं भावः, भक्तं तु वैकुण्ठलोकं नयति, ते बहुविधा इति "ब्रह्मलोका"नित्युक्तं, ज्ञानमार्गीयं त्वक्षरं ब्रह्म प्रापयतीति "ब्रह्मे"त्युक्तं, अत एवो'भयव्यामोह' उक्त आचार्येण ॥७॥२॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे द्वितीयमातिवाहिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्र सिद्धान्तदार्ढ्यार्थमुक्तमर्थं हस्तापिहितमिव कृत्वा बादरिमतं पूर्वपक्षत्वेनाह ।

(छान्दो.६.१५.४.) "स एतान् ब्रह्म गमयती"त्यत्र 'ब्रह्म'पदेनाविकृतं परमेव ब्रह्मोच्यत उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संशयः, परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्रोरनपेक्षितयोरुक्तेः,

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ (४. ३. ३.)

कार्यरूप एव स 'ब्रह्म'पदेनोच्यत इति बादरिराचार्यो मन्यते, कुतः? अस्य गत्युपपत्तेः, तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्स्थितिदेशं प्रत्यस्य गन्तुर्गतेरुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

(बृह.८.२.१६.) "ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ती"तिश्रुतौ बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोका गन्तारश्च दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत् किन्तु कार्यमेवेत्यर्थः, 'लोक'पदं तज्जन्यभोगपरं, तेन तस्यैकत्वेपि विविधभोगज्ञापनाय बहुवचनं घटते ॥ ९ ॥

तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे[3] हेतुमाह ।

सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥

तल्लोकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परप्राप्तौ किन्तु तत एवेति परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः, तुशब्दस्तु वस्तुतो ब्रह्मत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ १० ॥

एव ब्रह्मगमयितेत्यर्थः, उक्तरूपमेव भगवन्मनोविषयसम्पादकत्वरूपमेव, ते भक्ता लोकाश्च, लोकानित्युक्तं 'तान् वैद्युता'दिति बृहदारण्यश्रुतावुक्तमित्यर्थः, अत एवैतदुभयोः सूत्रकाराभिप्रायविषयत्वादेव ॥ ७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थतृतीये द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ क्रममुक्तिमार्गविचारानन्तरं तत्फलं विचारयतीत्येतदभिप्रायेण सूत्रमवतारयन्त्यत्र सिद्धान्तेत्यादिना, अत्रैतदधिकरणे, सिद्धान्तदार्ढ्यार्थं मर्यादामार्गेपि प्राप्यं परं ब्रह्मैवेति- सिद्धान्तदार्ढ्यार्थं, उक्तमर्थमित्यादि, अधन्याधिकारिणां परब्रह्मप्रापकोर्चिरादिमार्ग इतीममर्थमनुक्त्वेत्यर्थः, अधिकरणरचनार्थं विषयादिकमाहुः 'स एता'नित्यादिना, ब्रह्मपदार्थनिर्धारो विषयः, संशयः स्फुटः, परस्येत्यादि- पूर्वपक्षः, उक्तेः श्रुतावुक्तेः, तस्य कार्यब्रह्मणः ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥ ब्रह्मपदस्य कार्यपरतोपपादकश्रुति पूर्वपक्ष्यभिमतां प्रदर्शयन्तः सूत्रमवतारयन्ति ब्रह्मेत्यादिना, विशेषिताः श्रुतौ बहुत्ववासाधिकरणत्वाभ्यां विशिष्टा उक्ता इति परब्रह्मणो व्यापकत्वेन दूरदेशस्था- त्वासम्भवाद्धेतोरित्यर्थः, तद् गन्तृभिर्गम्यं, तज्जन्यः कार्यब्रह्मजन्यः, तस्य कार्यब्रह्मणः ॥ ९ ॥

---

१. °रः सर्वेष्वादर्शेषु । २. त्वा पा, °वं वैखरी । ३ °शब्दे° कप । ४. त क ।

न "न्वा ब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने" तिवाक्यात् (श्रीमद्भग.८.१६.) ततः पुनरावर्तते, अत्र (बृह.८.२.१६.) "तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती" ति पठ्यत इति परमेवात्र 'ब्रह्म'शब्देनोच्यत इति प्राप्त उत्तरं पठति ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ११ ॥

कल्पसमाप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सहातो ब्रह्मणः सकाशात् परमीश्वरं प्राप्नोत्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते, अत्र प्रमाणमाहाभिधानादिति, श्रुतौ तथाभिधानादित्यर्थः, सा तु (तै. महानारा.१२.३.) "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति, 'परान्तकाल' इत्यत्र 'पर'शब्देन ब्रह्मणः पूर्णमायुरुच्यते ॥ ११ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्त्वा स्मृतिमप्याह ।

स्मृतेश्च ॥ १२ ॥

(कूर्म.पू.ख.९२.२६९.) "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मान प्रविशन्ति परं पद" मितिस्मृत्यापि स एवार्थः प्रतिपाद्यते ॥ १२ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥

"स एतान् ब्रह्म गमयती" त्यत्र ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यत इति जैमिनिराचार्यो मनुते, कुतः? मुख्यत्वात्, बृहत्त्वादिधर्मविशिष्टं हि ब्रह्मपदेनोच्यते, तादृक् परमेव ब्रह्म भवतीति मुख्या वृत्तिर्ब्रह्मपदस्य परस्मिन्नेवान्यत्र गौणी, तथा च मुख्यगौणयोर्मध्ये मुख्यस्यैव बलिष्ठत्वात् तथा॥१३॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

(कौ. १. ३.) "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक" मितिकौशीतकिश्रुतिरग्न्यादिलोकप्राप्तिवद्-विशेषेणैव प्रजापतिलोकप्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति, न हि तत्र 'ब्रह्मलोक'शब्देन कार्यः स उच्यत इति वक्तुं शक्यं, पार्थक्येन प्रजापतिलोकस्योक्तत्वात् ।

अपरं च (छान्दो.७.१०.१.) "ये चेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेर्चिषमभिसम्भवन्ती" ति च्छान्दोग्यश्रुतिं विषयीकृत्य (ब्र. सू. ४.३.१.) "हार्चिरादिना तत्प्रथिते" रित्युपक्रमे आचार्येण

सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥ वाद्यभिमतसूत्रावतरणमाहुस्तत्रेत्यादिना, तल्लोकः कार्यब्रह्मलोक, नान्येत्यादि, भूरादिलोकस्थितानामिवेत्यर्थ, तत एव कार्यब्रह्मलोकादव्यवहित एव परब्रह्मलोक इत्यर्थ., व्यवच्छिनत्ति कार्यब्रह्मणि व्यवच्छिनत्ति ॥ १० ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ११ ॥ प्रजापतौ परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मपद एव-मुक्तावपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधस्तत्प्राप्ताविलाशङ्का वादी समाधत्त इति सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, ततः कार्य-ब्रह्मलोकात्, अत्र देवयानमार्गे, तेषां गन्तॄणां, सूत्रार्थं विवृण्वन्ति कल्पेत्यादिना ॥ ११ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२ ॥ स एवार्थो ब्रह्मणा सह सर्वेषां मुक्तिरूप एवार्थ. ॥ १२ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥ पञ्चभिः सूत्रैर्वादिपक्षोपन्यासं कृत्वा जैमिनिमतोपन्यासमुखेन स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेण सूत्रमवतारयन्त्यत्र सिद्धान्तमित्यादिना, तादृक् परं बृहत्त्वादिधर्मविशिष्टं पर, एवेत्येवकारेण कार्यब्रह्मव्यावृत्तिः, मुख्या वृत्तिरवयवशक्तिसमानाधिकरणरूढिवृत्तिर्ब्रह्मपदस्य अन्यत्र कार्यब्रह्मणि, तथा ब्रह्मपद परब्रह्मप्रतिपादकमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥ सूत्रमवतारयन्ति स एतमित्यादिना, दर्शयति कौशीतकिश्रुतिर्बोधयति, तत्र श्रुतौ, तत्रैव

---

* १. °मु° भाषा । २. °णे° मेयभागो । ३. °ष्य पा ।

कृतोन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात् तत्र चान्ते (छान्दो. ७. १०. १.) "ब्रह्म गमयती"त्युच्यते, तथा च छान्दोग्येनुक्तानामन्यत्रोक्तानां लोकानां मार्गैक्यसिद्ध्यर्थं तत्रैव सन्निवेशो "वायुमब्दात्" "तडितोधिवरुणो" "वरुणादधीन्द्रप्रजापती" (ब्र.सू. ४. ३. २-४.) इत्यन्तेनोक्तः, एवं सत्यादार्चिषं ततोहस्ततः सितपक्षं तत उदगयनं ततः संवत्सरं ततो वायुं ततो देवलोकं तत आदित्यं ततश्चन्द्रमसं ततो विद्युतं ततो वरुणं तत इन्द्रं ततः प्रजापतिं ततश्चामानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरितिनिर्णयः सम्पद्यते, एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्यासम्भवात् तच्छङ्कापि भवितुं नार्हति यद्यपि तथापि व्यासोक्तमार्गैक्यमनन्वानस्तथावददिति ज्ञायते, परन्तु वेदार्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वाद् भगवदवतारत्वाच्च तदुक्त एव शास्त्रार्थ इति मन्तव्यं, किञ्च, (कौ. १. ३.) "स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक"मित्यत्र 'ब्रह्म'पदस्य परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत् तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यं, बाधकाभावात्।

ननु परस्य व्यापकत्वान्निर्विशेषत्वाच्च न गन्तव्यतोपपद्यते, जीवस्याप्यविद्योपाध्यवच्छिन्नतादशायां परब्रह्मणि गन्तृत्वासम्भवात् तन्नाशे च वस्तुतोभिन्नत्वात् स्वरूपेणावस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमप्युपपद्यते, तस्यैवाभावात्, जीवत्वदशायामुपाध्यवच्छेदाद् गन्तृत्वं जीवस्यापरस्य ब्रह्मणश्चाविद्यकरूपनामवत्त्वेन गन्तव्यता चोपपद्यते, उपासनाफलत्वादस्य गमनस्योपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेरेवोचितत्वाच्च, निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तृत्वासम्भव इत्युक्तमतो बादरिमतमेव साधीयः, न च 'ब्रह्म'पदस्य मुख्यार्थत्वमुक्तरीत्यात्र सम्भवत्यतोत्रामुख्यार्थत्वमेवानुसर्तव्यमिति चेत्।

स्यादेतदेवं यद्यौपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्यात्, न त्वेवं, (ब्र. सू. ३. २. २२.) "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधती"त्यादिभि (ब्र. सू. २. ३. २९.) "तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेश" इत्याद्यधिकरणैः श्रुत्यर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषाणामौपाधिकत्वस्य जीवपुरुषोत्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वात्, न च व्यापकत्वं गन्तव्यत्वे बाधकं, प्रारब्धभोगं विना तत्प्राप्त्यसम्भवात्, यदा यत्र तद्भोगसमाप्तिस्तदा तत्र तत्प्राप्तेर्निःप्रत्यूहत्वात्, किं चोपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेवोपासकस्य परं सगुणत्वेन तत्तारतम्यात् फलतारतम्यं, यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितोभूत् स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते, तादृशस्यैव मुक्तिप्रकारद्वयमुक्तं सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन, (बृह.६.४.२२.) "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"त्यादिश्रुतिस्तु प्रारब्ध-

---

सन्निवेशश्छान्दोग्येनुक्तानामन्यत्रोक्तानां पर्वस्वेनार्चिरादिमार्ग एव सन्निवेशः कार्य इत्यर्थः, ततोहस्तदनन्तर महर्गन्तव्यमित्यर्थः, अनन्वानो 'वायुमब्दा'दित्यधिकरणे पूर्वपक्षी मार्गभेदवादी जैमिनिरनन्वानः, तथा मार्गभेदं, तथा च फलांशे वैषम्याभावेपि मार्गांशे व्याससिद्धान्तवैषम्यं जैमिनेर्बोद्धव्यमिति फलितं, तदुक्त एव व्यासोक्त एव, तेनापि मार्गभेदवादिनापि, तद् दृष्टान्तेन कौशीतकिश्रुत्युक्तप्रकारदृष्टान्तेन, अन्यत्रापि यत्र श्रुतौ मुक्तस्य लोकेषु गमनक्रमे प्रजापतिब्रह्मलोकेतिद्वयस्योपादानं नास्ति तत्रापीत्यर्थः, तथैव वाच्यं ब्रह्मपदस्य परब्रह्मवाचकत्वमेव वाच्यमित्यर्थः, दूषयितुं शङ्कराचार्यमतमाशङ्कन्ते नन्वित्यादिना, तन्नाशोविद्योपाधिनाशे, तस्यैव गन्तुरेव, बादरिमतमेवामानवपुरुषस्तनुमुक्तं प्रापयतीतिबादरिमतमेवेत्यर्थः, इति चेदित्यन्तेनोक्तपूर्वपक्षे समाधानमाहुः स्यादेतदित्यादिना, प्रतिषेधति 'नेति नेती'तिश्रुतिः, प्रकृतं यत् परिच्छिन्नत्वं परिच्छिन्नप्रमाणवत्त्वमेतदेव प्रातीतिकं श्रुतिः प्रतिषेधति न तु ब्रह्मात्मकं जगत् प्रतिषेधतीत्यर्थः, यदा यत्र यस्मिंल्लोके यस्मिन् काले, तत्प्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तेः, फलतारतम्यं भिन्नस्वानिरस्वादिरूपं तारतम्यमित्यर्थः, अन्यथा निर्गुणब्रह्मविद्यावतः प्रारब्धभोगानङ्गीकारे ॥ १४ ॥

रहितविषया, निर्गुणब्रह्मविद्यावतोपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयापि वाच्यः, अन्यथा प्रवचनासम्भवेन ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत, (तै. महा. नारा. १२. ३.) "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल" इतिश्रुतिरपि 'परान्तकाल' एव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तद्विषयिणीति मन्तव्यं, अन्यथा (तै. महा. नारा. १२. ३.) "वेदान्तविज्ञाने"त्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलम्बो नोपपद्येत इतिदिक् ॥ १४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

अपि च (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति संक्षेपेणोक्त्वा "तदेषाभ्युक्ते"ति तद्विवरिकामृचं प्रस्तुत्य सोक्ता, (तै. ब्र.) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति, अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यत इति कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिर्न क्वापि श्रुतेरभिप्रेतातोत्रापि परमेव 'ब्रह्म'पदेनोच्यते, ऋगर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नात्रोक्तः ॥ १५ ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थाध्याये तृतीयपादे तृतीयं कार्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धं भुक्त्वामानवेन पुरुषेण प्रापिताः परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धं, तत्रेदं सन्दिह्यते, अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्ह्युपासनाविशेषफलमेवं सत्यमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत कांश्चिदेवेति ?

किमत्र युक्तं ? सर्वानेवेति, यतोर्चिरादिमार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थमेव स नियुक्तस्तत्रोन्यथाकरणे हेत्वभावात् तथैव स कर्तेति प्राप्त उच्यते ।

अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथादोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगवद्विभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनोपासनायाः फलसाधनत्वं वदति न तूपास्ये ब्रह्मत्वमपीति मन्वाना य उपासते ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते, तथा च सत्यपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः कृतत्वेन सफलत्वात् तत्फलत्वेनोपासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानमानवः पुरुषो ब्रह्म न

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥१५॥ पूर्वोक्तरीत्या प्रासङ्गिकं मतान्तरं परिहृत्य जैमिनिमतं सिद्धान्तत्वेनोरीकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्त्यपि चेत्यादिना, तद्विवरिकां 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्य विवरिकां, सोक्ता 'सत्यं ज्ञान'मित्यृगुक्ता, उपक्रमानुरोधेन 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्यानुरोधेन, प्रतिपत्तिर्मुक्तिफलभोगरूपा, अभिप्रेतेत्यभिसन्धिरितिसूत्रभागस्यार्थः, अत्रापि 'ब्रह्म गमयती'तिश्रुतावपि, ऋगर्थस्तु 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यृगर्थस्तु ॥ १५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थतृतीये तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथादोषात् तत्क्रतुश्च ॥१६॥ पूर्वाधिकरणसिद्धान्तमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति क्रममुक्त्यधिकारिण इत्यादिना, सिद्धमेतत्सूत्रपूर्वसूत्रेषु सिद्धं, तत्रामानवपुरुषेण प्रापणे, तानर्चिरादिमार्गगतान्, संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः सर्वानित्यादि, सोमानवः पुरुषः, समाधानमाहुः श्रुताविल्यादिना, शुद्धब्रह्मरूपेषु ब्रह्मविभूतिरूपेष्वित्यर्थः, अतथात्वं ज्ञात्वा शुद्धब्रह्मत्वमज्ञात्वा, उपास्ये ब्रह्मतामब्रह्मत्वेन निर्णीते ब्रह्मत्वेनोपसना कार्या, इति मन्वाना य इति, उपासनाप्रकारानङ्गीकुर्वतः, तथा चैतादृशानुद्दिश्याप्र उच्यत, उपासते त इत्यादि, तेऽब्रह्मत्वेन निर्णीते ब्रह्मत्वेनोपासनाकर्तारः, सत्यपि तेषां प्रतीकालम्बनत्वे सत्यपीत्यर्थः, शुद्धब्रह्मत्वमुपास्यविभूतिरूपेषु शुद्धब्रह्मत्वं, बादरायणो व्यासः, एतदन्तसूत्रार्थमुपन्यायदिष्टभागार्थमनुमाहुस्तत्रेत्यादि, यद् ब्रह्मरूपं विभूत्यात्मकं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः, तस्य साक्षात्प्रतीकोपासकस्य, एतद्दोषं व्याकर्तुं-

---

१. 'दते' दार्कंपु । २. 'त्वोरा' मयाणी ।

प्रापयति किन्तु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते तानेव ब्रह्म प्रापयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते, तत्र हेतुमाहोभयथा दोषादिति, वस्तुतो यद् ब्रह्मरूपं तत्राब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं च ब्रह्मत्वेन भावनमेवमुभयथाकरणे दोषः सम्पद्यत इति तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः, तथा च श्रुति (तै. ब्र.) "रसन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेदि"ति (महा. भा. शा. प. २२१. २७.) "योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे"ति,

एवं ज्ञानमार्गीयव्यवस्थामुक्त्वा भक्तिमार्गीयस्यापि तामाह तत्क्रतुश्चेति, (श्रीमद्भाग. ११.२०.३२.) "सर्वं मद्भक्तियोगेने"तिवाक्यान्न तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसम्भावना तत्र, (श्रीमद्भाग. ११. २० ३२.) "कथञ्चिद् यदि वाञ्छती"तिवाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरणानन्तरं प्राचीनभंजनलक्षणक्रतुश्च नीयत इत्यर्थः, वस्तुतस्तु भक्तस्यामानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकात् प्राप्नोतीतिज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः, ननु ब्रह्मणोधिकं न किञ्चिदस्ति (श्वे. ६. ८.) "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत" इतिश्रुतेः, एवं सति छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे (छान्दो. ९. १०. १.) "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त" इत्यादिना नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरोत्तरं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद् भूयस्त्वं चोच्यतेतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं शक्यमिति चेन्, मैवं, विभूतिरूपाणां नियतफलदातृत्वाद् येन रूपेणाल्पफलदानं तत्राधिकगुणप्राकट्ये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणप्रकटनं येन रूपेण ततोधिकफलदानं तत्र ततोधिकगुणप्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्यमुच्यते, एवमेव सर्वत्र, नियतफलदानं तु स्वतन्त्रेच्छत्वाल्लीलारूपमिति नानुपपन्नं किञ्चित्, प्रतिमादिष्वावाहनेन सन्निहिते विभूतिरूपे तद्भावनं पूजामार्गे, भक्तिमार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा, गुरौ तु (श्रीमद्भाग. ११. ३. २१.) "शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मणी"तिविशेषणबलेन भगवदावेशात्तत्र तद्भावनमिति सर्वमवदातम् ।

अपि च बादरिजैमिनिमतोक्त्यनन्तरं स्वमतोक्त्या तत्समानविषयत्वमत्रापीत्यवगम्यते, तत्र च कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्वोत्तरपक्षभेदेन, बादरिमते सविशेषस्योपास्यत्वाद् विशेषाणां चाविधकत्वादुपासनानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिध्यति, एवं सत्यप्रतीका-

माहुरेवमित्यादि, तत्क्रतुश्चेतीति, तद् भजनं क्रतुर्यस्य स तत्क्रतुर्भक्त इत्यर्थः, न तस्येत्यादि, भक्तियोगस्यैव प्रापकत्वान्नेतरापेक्षेत्यर्थः, प्राचीनभजनेत्यादि, प्राचीनभजनलक्षणः क्रतुर्यस्येत्यर्थः, नीयत्ते भक्तियोगेन नीयत इत्यर्थः, नीयत इतिलकारव्यत्ययात् सूत्रे नयतीत्यस्यानुसारात् पक्षान्तरमाहुर्वस्तुत इत्यादि, ब्रह्मलोकानिति नानालीलाख्यानाभिप्रायेणोक्तं, प्रथमान्त उक्तः सूत्रे नयतीतिकर्तरिप्रयोग उक्त इत्यर्थः, प्रथमान्तकर्तृकप्रयोगेण 'स्वसप्रः कर्ते'तिस्मृतेर्गमने कर्तुः स्वातन्त्र्यमपि द्योतितं, उपास्यरूपेष्वसत्त्वेन ज्ञानेब्रह्मत्वेन ज्ञाने 'चासन्नेव स भवती'त्यादिदूषणान्युक्तानि, वादी शङ्कते नन्वित्यादि, उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षयाधिकाधिकत्वेन, भूयस्त्वमुत्तरोत्तरस्य भूयस्त्वं, न ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वेनाभिमतपूर्वस्मादुत्तरस्याधिक्यश्रवणात् 'न तत्सम'इत्यादिश्रुतिविरोधात् ब्रह्मत्वमित्यर्थः, समाधानमाहुर्मैवमित्यादिना, तथा च न्यूनाधिक्यफलदातृत्वरूपमेव तेषु न्यूनाधिकव्यवहारहेतुर्न तु वस्तुनि ब्रह्माणि परिच्छिन्नत्वादिकमपीतिभावः, ननु वस्तुतोतद्रूपे प्रतिमादौ तत्त्वेन भावनाद् यथावाचनिकं तत्तत्फलं भवति तथा ब्रह्मणि तत्तद्रूपे सत्यपि ब्रह्मत्वेनोपासनेपि वाचनिकं फलं भविष्यतीत्यत आहुः प्रतिमेत्यादि, सन्निहित इति, तथा च तत्र विद्यमानस्यैव भावनात् फलं न त्वसतः सकाशादित्यर्थः, तत्र प्रतिमादौ, तथा भावनं फलदानं चेत्यर्थो न त्वविद्यमाने, तत्र गुरौ, तद्भावनं ब्रह्मभावनं, सर्वं पूर्वपक्षितं, अवदातं विद्यमानस्यैव भावनाद् वाचनिकं फलं न त्वसतः सकाशादिति समाहितमित्यर्थः, कथिद्द्वयमतनिरूपणोत्तर स्वसिद्धान्तनिरूपणे व्यासाशयमाहुरपि चेत्यादि, तत्समानविषयत्वमप्रतीकालम्बनान् नयतीतिसूत्रभागेन प्रतीकालम्बनकर्तुर्बादरेर्निराकरणं जैमिनिमताङ्गीकारश्चेति सूत्रे

१. प्राचीनभगवद्भजन° सर्वेष्वादर्शः । २. °त्यां क ।

रहितविषया, निर्गुणब्रह्मविद्यावतोपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयापि वाच्यः, अन्यथा प्रवचनासम्भवेन ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत, (तै. महा. नारा. १२. ३.) "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल" इतिश्रुतिरपि 'परान्तकाल' एव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तद्विषयिणीति मन्तव्यं, अन्यथा (तै. महा. नारा. १२. ३.) "वेदान्तविज्ञाने"त्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलम्बो नोपपद्येत इतिदिक् ॥ १४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

अपि च (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति संक्षेपेणोक्त्वा "तदेषाभ्युक्ते"ति तद्विवरिकामृचं प्रस्तुत्य सोक्ता, (तै. ब्र.) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति, अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यत इति कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिर्न क्वापि श्रुतेरभिप्रेतातोत्रापि परमेव 'ब्रह्म'पदेनोच्यते, ऋगर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नात्रोक्तः ॥ १५ ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थाध्याये तृतीयपादे तृतीयं कार्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धं भुक्त्वामानवेन पुरुषेण प्रापिताः परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धं, तत्रेदं सन्दिह्यते, अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्ह्युपासनाविशेषफलमेवं सत्यमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत कांश्चिदेवेति ?

किमत्र युक्तं ? सर्वानेवेति, यतोर्चिरादिमार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थमेव स नियुक्तस्ततोन्यथाकरणे हेत्वभावात् तथैव स कर्तेति प्राप्त उच्यते ।

अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथादोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगवद्विभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनोपासनायाः फलसाधनत्वं वदति न तूपास्ये ब्रह्मत्वमपीति मन्वाना य उपासते ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते, तथा च सत्यपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः कृतत्वेन सफलत्वात् तत्फलत्वेनोपासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानमानवः पुरुषो ब्रह्म न

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥१५॥ पूर्वोक्तरीत्या प्रासङ्गिकं मतान्तरं परिहृत्य जैमिनिमतं सिद्धान्तत्वेनोरीकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्त्यपि चेत्यादिना, तद्विवरिकां 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्य विवरिकां, सोक्ता 'सत्यं ज्ञान'मित्यृगुक्ता, उपक्रमानुरोधेन 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्यानुरोधेन, प्रतिपत्तिर्मुक्तिफलभोगरूपा, अभिप्रेतेत्यभिसन्धिरिति सूत्रभागस्यार्थः, अत्रापि 'ब्रह्म गमयती'तिश्रुतावपि, ऋगर्थस्तु 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यृगर्थस्तु ॥ १५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थतृतीये तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथादोषात् तत्क्रतुश्च ॥१६॥ पूर्वाधिकरणसिद्धान्तमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति क्रममुक्त्यधिकारिण इत्यादिना, सिद्धमेतत्सूत्रपूर्वसूत्रेषु मिदं, तत्रामानवपुरुषेण प्रापणे, तानर्चिरादिमार्गगतान्, संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः सर्वानित्यादि, सोमानवः पुरुष, समाधानमाहुः श्रुताविस्यादिना, शुद्धब्रह्मरूपेषु ब्रह्मविभूतिरूपेष्वित्यर्थः, अतथात्वं ज्ञात्वा शुद्धब्रह्मत्वमज्ञात्वा, उपास्ये ब्रह्मत्वाभावेन निर्णीते ब्रह्मत्वेनोपासना कार्या, इति मन्वाना य इति, उपासनाप्रकारानङ्गीकुर्वतः, तथा चैतादृशानुद्दिश्याप्त उच्यत, उपासते त इत्यादि, तेमब्रह्मत्वेन निर्णीते ब्रह्मत्वेनोपासनाकर्तारः, सत्यपि तेषां प्रतीकालम्बनत्वे सत्यपीत्यर्थः, शुद्धब्रह्मत्वमुपास्यविभूतिरूपेषु शुद्धब्रह्मत्वं, बादरायणो व्यासः, एतदन्तग्रन्थार्थमुक्त्वावशिष्टभागार्थमनुमाहुस्तत्रेत्यादि, यद् ब्रह्मरूपं विभूत्यात्मकं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः, तस्य शास्त्रप्रतीकोपासकस्य, सूत्रशेषं व्याकुर्वं

---

१. 'येषे' दार्थ्यु । २. 'त्तोषा' मग्नो ।

सर्वाण्युपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेति सिद्धं, तत्रेदं चिन्त्यते ज्ञानमार्गीयाणां भक्तिमार्गीयाणां चाविशेषेणैव परप्राप्तिरुत कश्चिद् विशेषोस्तीति ? तत्रोभयोर्ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ (४. ३. ५.)

विशेषं च श्रुतिर्दर्शयति, तैत्तिरीयके पठ्यते (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति, गूढाभिसन्धिना सामान्यत एतावदुक्त्वा गूढं तमुद्घाटयत्यतिगोप्यत्वमस्मिन्नर्थेनुभवैकवेद्यत्वं च ज्ञापयन्त्याह "तदेषाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति, 'तत्' पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्ये'प'-र्यु'क्ता,' तदनुभवकर्तृभिरितिशेषः, 'ब्रह्मवि'दक्षरब्रह्मवि'दाप्नोति' सान्निध्यादक्षरमेवाप्नोति, एतावानर्थो 'यो वेदे'त्यन्तयर्चोक्तः,

अथ 'परमाप्नोती'त्यस्यार्थ उच्यते 'निहित'मित्यादिना,अत एव मध्येक्रियापदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकत्वमुक्तं, तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा, तत्रादौ मर्यादायामुच्यते, इहायमाशयो ज्ञेयः, (कठोप.२.२२.) "नायमात्मा प्रवचनेने"तिश्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ, एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनैवमेतदर्थो निरूप्यते ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्राप्तिस्तेषां तदेकपर्यवसायित्वात्, भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात्, तदुक्तं भगवद्गीतासु (भग. १२. २.) "एवं सततयुक्ता य" इतिप्रश्ने (भग. १२.२.३.) "मय्यावेश्य मनो ये मां" "ये त्वक्षरमनिर्देश्यं" श्रीभागवते च (श्रीभ.११.१४.२१.) "भक्त्याहमेकया ग्राह्य" "तस्मान् मद्भक्तियुक्तस्ये"त्युपक्रम्य (श्रीमद्भाग. ११. २०. ३१.) "न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे"त्यादिना, तथा च ब्रह्मविदं चेद् भगवान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति, तत्प्रचुरभावे सति स्वयं तद्धृदि प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं त"द्गुहायां" हृदयाकाशे प्रकटीकरोति तत् "परमव्योम"शब्देनोच्यते, अलौकिकप्रयोगेण तस्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यते, यथा स्वस्थापितं वस्त्वयत्नं स्वदर्शनयोग्यं भवति तथात्र भगवानपीतिज्ञापनाय 'निहित'मित्युक्तं, तथा च 'परमाप्नोती'तिपदविवृतिरूपत्वादस्य 'गुहायां' 'परमे व्यो'म्नि निहितं यो वेद स' (बृह. ६. ४. २२.) "नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"तिश्रुत्युक्तरीत्या 'परमाप्नो'तीत्यर्थः सम्पद्यते,

---

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ पूर्वाधिकरणसिद्धान्तमनुवदन्तोधिकरणमवतारयन्ति सर्वाणीत्यादिना, तदुपासकानां ब्रह्मत्वेन विभूतिरूपोपासकानां, इदं वक्ष्यमाणं, संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, अत्र एवाविकारभेदेन फलभेदावश्यकत्वादेव, उभयसम्बन्धित्वज्ञापनायोभयफलप्राप्तिः, इह फले, अयं वक्ष्यमाणः, एवं सति पुरुषोत्तमस्य वरणमात्रलभ्यत्वे सति, तत्साधनत्वे पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनत्वे, तद्विरोधो वरणमात्रलभ्यत्वविरोधः, एतदर्थ उक्तश्रुत्यर्थः, तेषां ज्ञानमार्गीयाणां, तदेकेत्यादि, अक्षरज्ञानमात्रविश्रान्तत्वादित्यर्थः, भक्तानामेवेत्येवकारेण ज्ञानिव्यवच्छेदः, ब्रह्मविदमक्षरविदं, तत्प्रचुरेत्यादि, तस्य वृतस्य, भक्तौ प्रचुरभावे सतीत्यर्थः, तत् निहितव्यापिवैकुण्ठं हृदयाकाशं, अलौकिकप्रयोगेण 'परमे व्योम'न्नित्यलौकिकप्रयोगेण, तस्य, तादृशहृदयाकाशस्य, अत्र गुहायां, भगवानपीति, दर्शनयोग्यो भवतीतिविभक्तिविपरिणामेनान्वयो बोध्यः, तथा च परमित्यादि, अत्र चैवं बोध्यं, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र देहलीदीपन्यायेन क्रियापदमुभयत्रान्वेति ब्रह्मविद् ब्रह्माप्नोति परमाप्नोतीतिरीत्या, च इत्थं विवरणत्वंपि 'यो वेदे'त्यन्तो भागो 'ब्रह्मविदि'त्यस्य विवरणं 'निहितं गुहाया'मित्यादि-

---

१. स्वद° कगो । २. °नी गो ।

लम्बनान् नयतीति वदता व्यासेन बादरिमतानुसारिण उपासकस्य न कस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते, वस्तुतस्तूपासनायामुपास्यस्वरूपज्ञानस्याप्यङ्गत्वात् तन्मतीयानामुक्तरीत्या तदभावेन निरङ्गत्वादर्चिरादिप्राप्तिरपि न सम्भवति किं पुनर्ब्रह्मण इतिनिगूढाशयो व्यासस्य, एवं सति परप्राप्तावेवोपोद्बलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतेति सिद्धम् ।

ये तु प्रतीकेप्यब्रह्मक्रतुत्वं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेपि वचनबलात् तद्वतो ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति, तत्रेदमुच्यते, वचनं तु वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकं न तु कारकमतस्तच्चेद् बोधयति तदा प्रतीकालम्बनान् नयतीतिव्यासोक्त्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्यं, अन्यथा पञ्चाग्निविद्यानिरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेवं स न वदेत्, न 'चौत्सर्गिकं पक्षमाश्रित्य तथोक्त'मिति वाच्यं, तस्य बाधकापनोद्यत्वाद् वचनस्य चोक्तन्यायेनाबाधकत्वात्, यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोधकत्वमेव न तु तथात्वमित्युपेक्षणीयास्ते, ननु मनःप्रभृतीनां शुद्धब्रह्मत्वे (छान्दो. ९.३.२.) "मनो ब्रह्मोपास्त" इति वदेन् न तु प्रकारवाची'ति'शब्दशिरस्कं 'ब्रह्म'पदमत उपासनाप्रकारावच्छेदकत्वमेव 'ब्रह्म'पदस्य न तु स्वरूपनिरूपकत्वमिति चेत्, हन्तेदं शब्दार्थानवगमविजृम्भितमेव, यतो (छान्दो. ९. ३. १.) "मन उपास्स्वे"त्युक्त्वा तदुपासनाफलं "यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो भवती"ति वदिष्यंस्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजकरूपाकाङ्क्षायामाह (छान्दो. ९.३.१.) 'मनो ब्रह्मेति', 'इति'शब्दोत्र हेतुत्ववाची, तथा च यतो 'मनो ब्रह्मातो हेतोस्तदुपासनं तादृक्फलसाधकमित्यर्थः, अत एव (छान्दो.९.३.१.) 'मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वे'ति पूर्वमुक्तं, सर्वत्रैवमेव ज्ञेयम् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे चतुर्थमप्रतीकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यवत्त्वमित्यर्थः, तत्र बादरिजैमिनिमतयोः, प्राप्तिविषयत्वं प्राप्तेर्विषयत्वमित्यर्थः, पूर्वोत्तरेत्यादि, बादरिमतं पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिमतं चोत्तरपक्षत्वेनेत्यर्थः, उक्तरीत्योपासनानामाविद्यकत्वेनालीकत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थ, तदभावेनोपास्यप्रमाभावेनेत्यर्थः, उपोद्बलकं साधकं सूत्रं, सैव परप्राप्तिरेव, दूषयितुं शाङ्करमतमनुवदन्ति य इत्यादिना, प्रतीकेष्वारोपितब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानविशेष्येषु, तथात्वेपि प्रतीकालम्बनत्वेपि, अब्रह्मक्रतुत्वेपीति फलितं, तद्वतः पञ्चाग्निविद्यावतः, तद् दूषयन्ति तत्रेदमित्यादिना, कारकं ब्रह्मप्राप्तौ कारणमित्यर्थः, तत् पञ्चाग्निविद्यावाक्यं, बोधयति प्रतीकोपासकस्य ब्रह्मप्राप्तिं बोधयति, तत्रोपासनाविषये, अप्रतीकत्वं वास्तवं ब्रह्मत्वं, स सूत्रकारः, एवं न वदेदप्रतीकोपासकानां नयनं न वदेत्, इत्थं च पञ्चाग्निविद्यायां 'मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिश्रुतिभिरुपास्यानामब्रह्मत्वबोधनादब्रह्मोपासनैवेयं न प्रतीकोपासनेत्यर्थः, औत्सर्गिकमित्यादि, तथा च बाधकापोद्यो नियम उत्सर्गं यावदुपासकस्य सर्वत्र ब्रह्मातिरिक्ते मिथ्यात्वनिश्चयो नास्ति तावत् सर्वत्रोपास्येब्रह्मत्वं जानाति तद्दशामभिप्रेत्य चाप्रतीकान् नयतीति व्यासेनोक्तं वस्तुतस्त्वथात आदेशो नेति नेती'त्यादिवाक्यैः सर्वस्य मिथ्यात्वे निश्चिते सर्वेष्वप्युपास्ये ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वादीनां बाधनादप्रतीकोपासनासम्भवादुत्सर्गपक्षमादाय व्यासेनैवं तथोक्तत्वेपि प्रतीकोपासनापक्ष एव व्यासाभिप्रेत इत्यर्थः, तस्य प्रतीकोपासनपक्षस्य, बाधकेत्यादि, सकलोपास्यानां मिथ्यात्वेऽब्रह्मत्वेनोपासने प्रतीकोपासनं स्यात् तच्च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तदात्म्यमिदं सर्वं' 'सेकोऽहं बहु स्या'मित्यादिश्रुतिवाक्यैर्बाधितत्वाद्बाध्यमित्यर्थः, वचनस्य मिथ्यात्वबाधकवचनस्यैवमन्यस्यापि विधिनिषेधस्य, उक्तन्यायेन 'वस्तु सतः पदार्थबोधकं न तु कारक'मित्युक्तरीत्येत्यर्थः, तथा च वचनस्याबाधकत्वेपि बाधकबोधकता तिष्ठत्येवेतिभावः, तत एव निवृत्तिसिद्धेरितिभावः, पञ्चाग्निविद्याया ब्रह्मविद्यात्वे शङ्कते नन्वित्यादि, इतिशब्दशिरस्कं 'मनो ब्रह्म इत्युपासत' इत्याकारकमित्यर्थः, प्रकारावच्छेदकत्वं ब्रह्मत्वेनोपासनं कार्यमितिप्रकारबोधकत्वमुपास्ये ब्रह्मस्वरूपं वा बोधकत्वमित्यर्थः, हन्तेति श्रुत्यर्थानवबोधात् खेदार्थकं, इदं ब्रह्मपदसमभिव्याहाराद् ब्रह्मत्व उपासनाप्रकारावच्छेदकत्वनिर्वचनं, शब्दार्थेत्यादि, श्रुतिशब्दार्थाज्ञानविजृम्भितमित्यर्थः, बाधज्ञानं प्रकटीकुर्वन्ति यत इत्यादिना, तन्मनोगतं मनसा विचारितं, तत्र फले, अस्योपासकस्य, कामचारो यावद्वाञ्छितसिद्धिरूपः, तदुपासनाया मनउपासनायाः, एतत्फलेत्यादि, वाञ्छितफलसाधकत्व इत्यर्थः, सर्वत्र 'ब्रह्म'पदोच्चरे'ति'शब्दस्यार्थे ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थतृतीये चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

---

१. °तः सत° क ।

सर्वाण्युपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेति सिद्धं, तत्रेदं चिन्त्यते, ज्ञानमार्गीयाणां भक्तिमार्गीयाणां चाविशेषेणैव परप्राप्तिस्त कश्चिद् विशेषोस्तीति ? तत्रोभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ (४. ३. ५.)

विशेषं च श्रुतिर्दर्शयति, तैत्तिरीयके पठ्यते (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति, गूढाभिसन्धिना सामान्यत एतावदुक्त्वा गूढं तमुद्घाटयत्यतिगोप्यत्वमस्मिन्नर्थेनुभवैकवेद्यत्वं च ज्ञापयन्त्याह "तदेषाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति, 'तत्' पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्ये'ष'-र्गु'क्ता,' तदनुभवकर्तृभिरितिशेषः, 'ब्रह्मवि'दक्षरब्रह्मवि'दाप्नोति' सान्निध्यादक्षरमेवाप्नोति, एतावानर्थो 'यो वेदे'त्यन्तयर्चोक्तः,

अथ 'परमाप्नोती'त्यस्यार्थ उच्यते 'निहित'मित्यादिना, अत एव मध्येक्रियापदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकत्वमुक्तं, तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा, तत्रादौ मर्यादायामुच्यते, इहायमाशयो ज्ञेयः, (कठोप. २. २२.) "नायमात्मा प्रवचनेने"तिश्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ, एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनैवमेतदर्थो निरूप्यते ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्राप्तिस्तेषां तदेकपर्यवसायित्वात्, भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात्, तदुक्तं भगवद्गीतासु (भग. १२. २.) "एवं सततयुक्ता य" इतिप्रश्ने (भग. १२. २.३.) "मय्यावेश्य मनो ये मां" "ये त्वक्षरमनिर्देश्यं" श्रीभागवते च (श्रीम. ११. १४. २१.) "भक्त्याहमेकया ग्राह्य" "तस्मान् मद्भक्तियुक्तस्ये"त्युपक्रम्य (श्रीमद्भाग. ११. २०. ३१.) "न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे"त्यादिना, तथा च ब्रह्मविदं चेद् भगवान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति, तत्प्रचुरभावे सति स्वयं तद्धृदि प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं त"द्गुहायां" हृदयाकाशे प्रकटीकरोति तत्"परमव्योम"शब्देनोच्यते, अलौकिकप्रयोगेण तस्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यते, यथा स्वस्थापितं वस्त्वन्यस्य स्वदर्शनयोग्यं भवति तथात्र भगवानपीतिज्ञापनाय 'निहित'मित्युक्तं, तथा च 'परमाप्नोती'तिपदविवृतिरूपत्वादस्य 'गुहायां' 'परमे व्यो'म्नि निहितं यो वेद स' (बृह. ६. ४. २२.) "नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"तिश्रुत्युक्तरीत्या 'परमाप्नो'तीत्यर्थः सम्पद्यते,

---

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ पूर्वाधिकरणसिद्धान्तमनुवदन्तोधिकरणमवतारयन्ति सर्वाणीत्यादिना, तदुपासकानां ब्रह्मत्वेन विभूतिरूपोपासकानां, इदं वक्ष्यमाणं, संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, अत एवाधिकारभेदेन फलभेदस्यावश्यकत्वादेव, उभयसम्बन्धित्वज्ञापनायोभयफलप्राप्तिः, इह फले, अयं वक्ष्यमाणः, एवं सति पुरुषोत्तमस्य वरणमात्रलभ्यत्वे सति, तत्साधनत्वे पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनत्वे, तद्विरोधो वरणमात्रलभ्यत्वविरोधः, एतदर्थं उक्तश्रुत्यर्थः, तेषां ज्ञानमार्गीयाणां, तदेकेत्यादि, अक्षरज्ञानमात्रविश्रान्तत्वादित्यर्थः, भक्तानामेवेत्येवकारेण ज्ञानिव्यवच्छेदः, ब्रह्मविदमक्षरविदं, तत्प्रचुरेत्यादि, तस्य वृतस्य, भगवति प्रचुरभावे सतीत्यर्थः, सन् निहितव्यापिवैकुण्ठं हृदयाकाशं, अलौकिकप्रयोगेण 'परमे व्योम'न्नित्यलौकिकप्रयोगेण, तस्य तादृशहृदयाकाशस्य, अत्र गुहायां, भगवानपीति, दर्शनयोग्यो भवतीतिविभक्तिविपरिणामेनान्वयो बोध्यः, तथा च परमित्यादि, अत्र द्वैधं बोध्यं, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र देहलीदीपन्यायेन क्रियापदमुभयत्रान्वेति ब्रह्मविद् ब्रह्माप्नोति परमाप्नोतीतिरीत्या, च इत्थं विवरणद्वयंपि 'यो वेदे'त्यन्तो भागो 'ब्रह्मविदि'त्यन्तस्य विवरणं 'निहितं गुहाया'मित्यादि-

---

१. सद॰ कपो । २. ॰भी गो ।

अथ शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य व्यवस्थामाह 'सोऽश्नुते' इत्यादिना, अत्रायमभिसन्धिः, यथा स्वयं प्रकटीभूय लोके लीलां करोति तथात्यनुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वलीला रसानुभवं कारयतीति 'स' भक्तो 'ब्रह्मणा' परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन 'सह' 'सर्वान् कामानश्नुत' इति, चकारादुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संगृह्यन्ते, एवं सति ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे पञ्चमं विशेषाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

भागस्तु 'परमाप्नो'तीत्यस्य विवरणं बोध्यं, 'यो वेदे'त्यस्यापि देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वय इति फलितं, 'स' इति परपदसमानार्थकं पदं बोध्यं, अस्य परवेत्तुः, ब्रह्मैव संश्चतुर्भुजाद्याकारवान् सन्, ब्रह्माप्येति पूर्वोक्तरीत्यनुग्रहबलाद् व्यापिवैकुण्ठस्थं पुरुषोत्तमं प्राप्नोतीत्यर्थः, मर्यादापुष्टिज्ञानिभक्तिगतिं निरूप्य शुद्धपुष्टिभक्तस्य श्रीगोकुललीलाप्रवेशमाहुरथ शुद्धेत्यादिना, स्वान्तःस्थितमपीति, अपिशब्दाद् भक्तस्नेहातिशयेनातिकृपया, बहिःस्थितांश्च स्वलीलामनुभावयत्येवेति सिद्धं, स शुद्धपुष्टिमार्गीयः, चकारात् सूत्रस्थचकारात्, स्मृतयश्च 'मय्यावेश्य मनो ये मां' श्रीभागवते 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यस्त्वात्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवे'दित्येत्यादिरूपा ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थतृतीये पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभजीसुतगोपालजीविरचितेणुभाष्यपदप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्युपक्रम्य "सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति तैत्तिरीयके पठ्यते, तत्रेदं सन्दिह्यते, किमन्तःस्थित एवाश्नुत उत पुनर्जन्म प्राप्येति, तत्रान्त्यस्त्वनुपपन्नः (छान्दो. १०. १५. १.) "न स पुनरावर्तते" (बृह. ८. २. १५.) "तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती"त्यादिश्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते प्रतिवदति,

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ (४. ४. १.)

सम्पद्य ब्रह्म सम्पद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मकभजनानन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव, आविर्भावस्य भगवदधीनत्वज्ञापनायास्य तत्र कर्तृत्वं नोक्तं, ननूक्तं (छान्दो. १०. १४. १.) "न स पुनरावर्तत" इत्यादिश्रुतिविरोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह स्वेनेति, स्वशब्दोत्र भगवद्वाची, तथा च भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इत्यर्थः, एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविषयिणीति न विरोध इतिभावः, 'तेषामिह' प्रपञ्चे 'न पुनरावृत्ति'रस्तीति हि श्रुतिराह, लीलायाः प्रपञ्चातीतत्वात् तत्राविर्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः, अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह शब्दादिति, (तै. ब्र.) "सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तिश्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति, स च न विग्रहं विना सम्भवतीति श्रुतिबलादेव तथा मन्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

हेत्वन्तरमाह,

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अत्रोपक्रमे (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मितिवाक्येन परप्राप्तिलक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तद्विवृतिरेव 'सोश्नुत' इत्यादिना क्रियते, तेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशनस्य सिध्यत्यतोपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वं न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात् 'सह ब्रह्मणे'त्यत्र 'ब्रह्म'पदं सगुणतत्परमतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमित्यत आह।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ द्वितीयपादे सद्योमुक्तौ क्रममुक्तौ प्राप्यस्वरूपप्राप्तिप्रकारं दर्शयित्वा समाप्तौ ज्ञानमार्गीययोः सद्योमुक्त्यक्षरप्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः फले विशेषोस्तीति दर्शितमिदानीं तत्पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलं भक्तः कथमनुभवतीत्यस्तत्प्रकारः कीदृशं पुरुषोत्तमस्वरूपमिति तत्प्रकारश्चैतदस्मिन् पादे विचार्यत इत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य विचारमारभन्ते ब्रह्मविदित्यादि, तत्रा 'मुक्त' इतिविवरणांशरूपे विषये, इदं वक्ष्यमाणं, अन्तःस्थित इतिपक्षे तस्य स्वातन्त्र्येण 'स' इत्यनेन भोगकर्तृत्वोक्तिर्विरुद्धा, अन्तःस्थितस्याभेदेन स्वातन्त्र्याभावात्, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादि, अन्त्यो जन्म प्राप्येतिपक्षः, समाधानमाहुः सम्पद्येत्यादि, तत्कृतो भगवत्कृतः, अस्य भक्तस्य, तत्राविर्भावे, एवं सति भक्ताविर्भावस्यावश्यकत्वे सति, उक्तश्रुति'र्न स पुनरावर्तत' इति मुक्तस्य संसारावृत्तिनिषेधिका श्रुतिः, ननु मर्यादामार्गे पुनरावृत्त्यभावः पुष्टिमार्गे च तत्सत्त्वमितिन्यूनतेत्यत आहुस्तेषामित्यादि, तेषां मुक्तानां, इहेति, यद्यप्येतच्छ्रुता'विह'तिपदं तथाप्यीमं मानवं नावर्तन्त' इतिश्रुत्येकवाक्यतया स एवार्थः, निषेधाविषयत्वान् 'न स पुनरावर्तत' इत्युक्तनिषेधाविषयत्वादित्यर्थः, अपिशब्दाद्विशेषस्य पुष्टिमार्गसाधारण्येपि न विरोध इत्यर्थः, अत्र पुष्टिमार्गीयस्य भगवत्स्वरूपलीलया आविर्भावे, तथा भगवत्स्वरूपाद्व भक्ताविर्भावः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २॥ सूत्रमवतारयन्ति हेत्वन्तरमित्यादिना, ननु भक्तस्य भगवति सम्पन्नस्य पुनर्लीलार्थमाविष्करणमनावृत्तिरूपमलौकिकमेव न तु प्रपञ्चमध्यपातरूपं तत्र किं गमकमित्यतो हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः, सूत्रं व्याकुर्वन्त्यत्रेत्यादिना, मुक्तिं प्रतिज्ञाय ब्रह्मविदो मुक्तिं प्रतिज्ञाय, तद्विवृतिः 'परमाप्नोती'त्यस्य विवृतिः, सूत्रार्थस्तु लीलार्थमाविर्भूतः 'सोश्नुत' इतिप्रतिपादितो मुक्त इति ॥ २ ॥ पुनराविर्भूतस्य मुक्तिप्रतिज्ञाकरणात्, तत्परं ब्रह्मपरं, तस्य कामभोगाशनस्य ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि,

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अत्र 'ब्रह्म'पदेनात्मा व्यापको मायातद्गुणसम्बन्धरहितो यः स एवोच्यते, कुतः? प्रकरणात्, (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्युपक्रम्य तत्पाठाद् गुणातीतस्यैवैतत् प्रकरणमिति तदेवात्र 'ब्रह्म'शब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति भिन्नं वाक्यमृग् भिन्नातोऽनेकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र 'ब्रह्म'पदेनोच्यत इत्याशङ्क्य प्रतिवदति,

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पूर्ववाक्येन सममविभागेनैवेयमृक् पठिता न तु विभागेन, कुतः? दृष्टत्वात्, 'ब्रह्मविदि'ति वाक्यानन्तरं 'तत्' पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषर्गुक्तेतिश्रुतिर्दृश्यते "तदेषाभ्युक्ते"ति, तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैवर्गुच्यत इति गुणातीतमेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

पूर्वेण मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो गुणातीतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामानश्नुत इति सिद्धं, अथ तत्रैवेदं विचार्यते, आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्ते उताप्राकृतेनेति? तत्र भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रत्याह,

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ (४. ४. २.)

ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया सम्पादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते, तत्र हेतुरुपन्यासादिभ्य इति, (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय, तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियते (तै. ब्र.) "सोऽश्नुत" इत्यादिना, तथा च परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गीयायास्तस्या एवंरूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात् तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तुमुचितं न तु प्राकृतं, एतद्बोधनायैवाग्रेऽन्नमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति, इदमेवादिपदेन बहुवचनेन च ज्ञाप्यते, एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमतो नात्र पुनरुच्यते, यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रान्येषामेवमङ्गीकारे किमाश्चर्यमितिज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ५ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, ऋग् भिन्ना 'सत्य ज्ञान'मित्यृग् भिन्ना, तत्रर्चि, तद् ब्रह्म, अत्रर्चि ॥ ४ ॥ १ ॥ ॥ इति चतुर्थचतुर्थे प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥ अत्र प्रथमाधिकरणीयसूत्रचतुष्टयमध्ये पूर्वसूत्रद्वये भगवद्दत्तालौकिकविग्रहेण भगवता सह भोगः साधितोऽपरसूत्रद्वयेन च भगवतः पुरुषोत्तमत्वमुक्तं तत्र पूर्वसूत्रद्वयसिद्धभक्तविग्रहं सूत्रकारो विचारयतीति तमर्थमनुवदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति पूर्वेणेत्यादिना, अनुग्रहातिशयेच्छातित्वरया फलदानानुकूलकृतिविषयिणीच्छा, सिद्धमित्यन्तो विषय उक्तः, संशयमाहुराविर्भूत इत्यादिना, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, तदायतनस्य शरीरस्य, तादृशेनैव लौकिकेनैव, पूर्वोक्तान् सर्वान् कामान्, तत्र ब्राह्मशरीरेण भोगे, उपन्यासादिभ्यो विवरणादिभ्य इत्यर्थः, उपन्यासमेवोपपादयन्ति ब्रह्मविदित्यादिना, तस्या मुक्तेः, एवंरूपत्वात् सर्वकामाशनरूपत्वात्, तदात्मकमेवाक्षरब्रह्मात्मकमेव, तस्य भक्तस्य, न तु प्राकृतमिति 'शरीरा'न्वयि, ननु भक्तशरीराणामक्षरात्मकत्वे किं प्रमाणमित्यत आहुरेतद्बोधनायेत्यादि, शरीरस्याक्षरात्मकत्वबोधनायैवर्गात्मकोपन्यासानन्तरमन्नमयादीनि विभूतिरूपाणि पुरुषविधत्वेने ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन चोक्तानि निरूपितानि तादृशे, तादृशनिरूपणस्य फलमाहुर्भक्तशरीर इत्यादिना, तादृशविभूतिरूपभक्तशरीरे इत्यर्थः, अर्थानां रूपरसगन्धस्पर्शादिसकलधर्माणामित्यर्थः, तेन पूर्वोक्तरीत्या विभूतिनिरूपणेन, इदमेव तादृशभक्तशरीरधर्माणां श्रुत्युक्तब्रह्मरूपत्वमेव, आदिपदेत्यादि, उपन्यासादिभ्य इत्यादिपदेबहुवचनेन तत्प्रकरणसकलब्रह्मरूपताप्रतिपादकश्रुतीनां ग्रहणमिति बोध्यं, प्रपञ्चितं वर्णकान्तरे प्रपञ्चितमित्यर्थः, अन्येषां ज्ञानिभक्तानां, एवमङ्गीकारे भक्तशरीराणामुक्तरीत्याक्षररूपताङ्गीकारे ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

(बृह. ६. १. १३.) "स यथा सैन्धवघनोनन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन" इतिश्रुतौ 'घन'पदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यतेन्यथा न वदेत् प्रयोजनाभावात्, तथा च तादृशेन सह भोगकर्त्रा तादृशेनैव भाव्यमिति चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते न तु विग्रहेण, श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्यानुक्तेः, पूर्णानन्दत्वाद् भगवतस्तत्सम्बन्धेन तदानन्दाननुभवतीत्यर्थः सम्पद्यते, चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते, (छान्दो. १०. १२. १.) "अशरीरं वावे"तिश्रुतिरेतादृशान्यविषयिणीति ज्ञेयं, मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावान्न तथा, तथा चैतदेवज्ञातीयकानन्दानुभवोस्य भवत्विति भगवदिच्छैव श्रुतौ "काम"शब्देनोच्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो बादरायणस्तु नैवं मनुते (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यस्योपन्यास एवमपि विग्रहवत्त्वेनापि कृतो यतः, तथा हि (तै. ब्र.) "यो वेद निहितं गुहाया"मित्यत्र 'गुहा'या उक्तत्वात् तस्या विग्रह एव सम्भवात्, किञ्च प्रथमान्तोपस्थितत्वेन 'प्राप्नोती'त्युक्तया च ब्रह्मविदः परप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते, तदेव "ब्रह्मणा सहे"तिपदेनोपन्यस्तं, तेन ब्रह्मणोपि तत्समानक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते परन्त्वप्राधान्येन, तथा च भक्तस्यैव कामा यत्कुमुचितास्ते च न विग्रहं विना सम्भवन्ति, किञ्च "विपश्चिते"तिविशेषणेन विविधं पश्यचिद्रूपत्वमुच्यते, कामभोगोक्तिप्रस्ताव एतदुक्त्या तदुपयोग्येव सर्वं वाच्यं, एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति स यथेत्यादिना, अन्यथा ज्ञानात्मकविग्रहानङ्गीकारे, न वदेच्छ्रुतौ 'घन'पदं न वदेदित्यर्थः, तादृशेन सच्चिदानन्दविग्रहेण भगवतेत्यर्थः, भोगकर्त्रा भक्तेन, तादृशेनैव सच्चिदानन्दवतैव, सूत्रार्थमाहुश्चितीत्यादि, चिन्मात्रेण रूपेण सच्चिदानन्दशरीरेणेत्यर्थः, न तु विग्रहेण सच्चिदानन्दात्मकातिरिक्तभौतिकविग्रहेणेत्यर्थः, तथात्वस्य सच्चिदानन्दविग्रहत्वस्य, तत्सम्बन्धेन सच्चिदानन्दविग्रहं प्राप्येत्यर्थः, तदानन्दान् भगवदानन्दान्, 'अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत' इतिश्रुतिः, अशरीरं भौतिकशरीरशून्यं, एतच्छ्रुतौ प्रत्येकं प्रियाप्रिययोर्भोगनिषेधाच्प्रियमिश्रितप्रियभोक्तृविषयिणीति न विरोध इत्यर्थः, भगवच्छरीरस्य तादृशस्य मुक्तिसुखं कुतो न भवतीत्यत आहुर्मुक्तीत्यादि, तदनुभवस्य मुक्तिसुखानुभवस्य, भगवदिच्छेत्यादि, मुक्तिसुखवानयं भवत्विति भगवदिच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः, 'कामानि'तिबहुवचनं समर्थयितुमाहुस्तथा चेत्यादि, एतज्जातीयकेति, भगवता 'सह' भुज्यमानत्वेन प्रतिपादितसजातीयेत्यर्थः, इत्येवंविधाकारेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ सिद्धान्तमाहुः परमेत्यादिना, नैवं मनुते चिदतिरिक्तविग्रहाभावं न मनुत इत्यर्थः, सूत्रेण सिद्धान्तं वक्तुमाहुर्ब्रह्मविदित्यादि, उपन्यास ऋभूप उपन्यासः, एवमपीतिसूत्रभागस्यार्थो विग्रहवत्त्वेनेत्यादि, तादृशार्थकरणमेव प्रदर्शयन्ति तथा हीत्यादिना, तस्या गुहायाः, प्राधान्येन श्रुतौ भक्तकामप्रतिपादनमुखेन भक्तानां विग्रहवत्त्वं साधयन्ति किञ्चेत्यादिना, प्रथमान्तेत्यादि, 'आप्नोती'त्यस्य कर्तुः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वेनेत्यर्थः, स्वातन्त्र्यमित्यर्थः, उपन्यस्तं तृतीयान्तार्थस्य गौणत्वं प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यमिति 'सह'शब्देन बोधितमित्यर्थः, तत्समानेत्यादि, भक्तक्रियासमानक्रियानुकूलयत्नवत्त्वमित्यर्थः, कामाः 'सोश्नुते सर्वान् कामा'नित्यत्र भुज्यमानपदार्थगोचरा कामा भक्तनिष्ठा एवेत्यर्थः, विविधं नानाप्रकारकं नानाविशेष्यकं चेत्यर्थः, उच्यते भगवत उच्यते, एतदुक्त्या विविधपश्यचिद्रूपत्वोक्त्या, तदुपयोग्येव, इत्युक्तं भवतीति,

१. °नन्दमनु° बपाभो। २. एव तदुक्त्येति क, तदुक्त्या श्रीहस्तलेखे।

स्वयं भोगचतुरश्चेत्युक्तं भवति, एतेनापि भक्तविग्रहः सिध्यति, ननु विग्रहस्यागन्तुकत्वे लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो विरुद्ध इत्यत आह पूर्वभावादिति, भक्तप्राप्तेः पूर्वमे भगवदिदिसितभोगानुरूपविग्रहाणां सत्त्वान्न विरोधः, किञ्चोक्तश्रुतित्रयैः पुरुषोत्तमेन स भक्तस्य कामभोगो निरूपितः, स यावतार्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमत इ मन्तव्यं, तथा च ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव, यथानुग्रहो यस्मिन् जीवे ताद्दशं तदाविश्य भगवदानन्दमश्नुत इति सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

एवं परप्राप्तिः केषाञ्चिदेव भवति, तत्र हेत्वपेक्षायामाह ।

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

भजनानन्दं दातुं यमेव सङ्कल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्सङ्कल्प ए तत्र हेतुः, तत्र प्रमाणमाह तच्छ्रुतेः, (कठ. २. २२.) "नायमात्मे"त्युपक्रम्य "यमेवैष वृणु तेन लभ्य" इतिश्रुतिः श्रूयते, अतः स एवात्र हेतुः, श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृत इत्यत्राप्येव कार उक्तः, चकारात् तज्जनितैवैतदनुरूपा परमार्तिः सङ्गृह्यते ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव नान्योतो हेतोस्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति नान्यस्तेनानन्यास्ते तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः, अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोत्यतः (बृह. ६. ४. २२.) 'सर्वस्याधिपति'रितिश्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेतिभावः चकारात् (श्रीमद्भाग. ९. ६. ८.) "मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी"तिभगवद्वाक्यं सङ्गृह्यते, अन्यथा सर्वज्ञस्याकुण्ठितज्ञानशक्तेरेवङ्कथनमयुक्तं स्यात्, अतः पुष्टिमार्गोनुग्रहैक साध्यः प्रमाणमार्गाद् विलक्षणस्तत्र विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

मुक्तोपि जीवः पुष्टिमार्गेङ्गीकृतो भगवद्दत्तं विग्रहं प्राप्य भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धं, *अत्र प्रत्यवतिष्ठते*[१]।

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

बादरिराचार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते, तत्र हेतुराह ह्येवमिति, ब्रह्मविदो हि मुक्तिरुच्यते

'विपश्चित्'पदेनोक्तं भवतीत्यर्थः, एतेन भक्तविविधभावदर्शनोपपादनेन भक्तप्राप्तेः भगवता सह भक्तप्राप्तेः, भगवद्दिदिसितो भगवता भक्ताय दातुमिच्छित इत्यर्थः, पूर्वोक्तविचारेण फलितो योर्थस्तमाहुः किञ्चेत्यादिना, सोर्थः, तदाविश्य शरीरमाविश्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवमित्यादि, एवं पूर्वोक्तरीत्या, केषाञ्चिदेवेत्येवकारेण सर्वेषां प्राप्तिव्यवच्छेदः[२], यमेव यं जीवमेव, प्रवचनादीत्यादि, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधये'त्यादीनां निषेधः कृत इत्यर्थः, अत्रापि सूत्रेपि, चकारात् सौत्रचकारात्, तज्जनिता सङ्कल्पजनिता, तदनुरूपा सङ्कल्पविषयीभूतफलानुरूपा ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ सूत्रविवरणमाहुर्यत इत्यादिना, अन्यत्र पुष्टिभक्तभिन्नेषु, श्रुतिरपि 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इत्यादिना, तदभिप्रायेणान्यत्र विभूतिरूपेणाधिपत्याभिप्रायेण, चकारात् सौत्रचकारात्, तथा प्रमाणमार्गाद् विलक्षणः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥ पूर्वसूत्रसिद्धार्थमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति मुक्तोपीत्यादि, अत्र विग्रह-

१. °क्तस्य य । २. °ति के ।

(बृह. ४.४.१४.) "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती"त्याद्युक्त्वा (बृह. ४.४.१४.) "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये"दित्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः, तथा च तस्य काममोगवार्ता दूरतरेति तदाक्षेप्यदेहोपि तथा ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते, तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि, (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"तिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते (कठ.२.२२.) "नायमात्मे"तिश्रुत्या तु वरणमात्रप्राप्यत्वं "सोश्नुत" इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते, (बृह. ४.४.२२.) "इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"ति च पठ्यते, एवं सति मिथोविरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु 'सोश्नुत' इत्यनेनोक्ता परप्राप्तिरितिव्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्यभिमत इति ज्ञायते, तेन "नायमात्मे"तिश्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी "इहैवे"त्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यं, एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निःप्रत्यूहं सिध्यति, (बृह. ४. ४. १४.) "तत् केन कं पश्येदि"त्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम्? ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं, शरीरत्वस्य भूतजन्यत्वव्याप्यत्वात् तदभावेनाशरीररूपं तद्भोगायतनत्वेन शरीररूपमपीति बादरायण आचार्यो मन्यते, अत्र हेतुरत इति, तथाविधश्रुतेरित्यर्थः, तथा हि (छान्दो. ९.२३.१.) "भूमैव विजिज्ञासितव्य"इत्युक्त्वा तत्स्वरूपमाह "यो वै भूमा तत् सुख"मित्युपक्रम्याग्र उच्यते (छान्दो.९.२४.१.) "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच् छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमे"त्यनेन केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभाववतो भक्तस्य विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह (छान्दो. ९.२५.२.) "स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तादि"त्यादिना, ततः "स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नि"तिपूर्वावस्थामनूद्य संयोगावस्थामाह (छान्दो. ९. २५. २.) "आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द" इतिवाक्येन 'सोश्नुत' इतिश्रुतिसंवादितमर्थमुक्त्वा भक्तस्वरूपमाह (छान्दो.९.२६.१.) "तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण इत्युप-

---

मात्यंशे, प्रत्ययतिप्रते विरुद्धं भवतीत्यर्थः, तदेव सूत्रमुखेन प्रतिपादयति बादरिरित्यादिना ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥ तत्प्राप्तिः परप्राप्तिः, मिथोविरोधे 'सोश्नुते सर्वान् कामान्' 'इहैव समवनीयन्त' इत्यनयोर्मिथोविरोध इत्यर्थः, तदभावाय विरोधाभावाय, उक्तव्याख्यानरीत्या ब्रह्मविद् ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मवित् परं प्राप्नोतीत्युक्तव्याख्यानरीत्येत्यर्थः, स्फुटमन्यत् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः ॥ १२ ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्तो भक्तशरीरस्योभयविधत्वं प्रतिपादयन्ति ब्रह्मणा सहेत्यादिना, इत्थं च भक्तभिन्नमुक्तानां शरीरमेव नासीति भक्तानां च तादृशाधिकारिणां शरीरमिति शरीरत्वतदभावोभयत्वमप्यस्तीति व्युत्पादयन्तीतिभावः, तदभावेन भूतजन्यत्वरूपव्यापकाभावेन, अशरीररूपं व्याप्याभाववदित्यर्थः, भोगायतनत्वेन परमानन्दसाक्षात्कारावच्छेदकत्वेन, अत्र हेतुस्तादृशभक्तशरीरस्य शरीरत्वतदभावोभयविरुद्धधर्मवत्त्वे हेतुः, तत्स्वरूपं भूमस्वरूपं, यत्र साक्षात्कारविषयत्वेन भक्तेषु प्रसिद्धे, केवलभावविषयत्वं अनन्यभक्तप्रतीतिविषयत्वं, इदं सर्वं भक्तशरीरतद्धर्मादि, तेन भक्तशरीरस्याप्रमाणनिमित्तकारणत्वेन

---

१. °ली° क। २. सर्वभूत° क। ३. सुख लेव पा। ४. °भि° कचपापुगो। ५. °तः क।

क्रम्यात्मत एवेदꣳ सर्वमि"ति, तेनाशरीरत्वं सिध्यति, अव्ययप्रयोगेणाविकृतादेव पुरुषोत्तमात् प्राणाद्याविर्भाव उच्यते, अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी, पूर्वं विरहदशायां प्राणादयो भगवत्येव लीना आसंस्तत्तत्प्राकट्ये तत एव प्राणादयोपि सम्पन्ना इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वं, यतो विभूतिरूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः, "आत्मरति"रित्यादिना "सोऽश्नुत" इत्यनेन च शरीरत्वं, जैमिनिरप्यत एव (ब्र.सू. ४.४.५.) "ब्राह्मेणे"ति मनुते, एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वमनन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति, (तै. सं. ७. २. ९.) "यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेते"तिचोदनया (तै. सं.७.१.४.) "द्विरात्रेण यजेते"त्यादिवन्नियतकर्तृकत्वेनाहीनत्वं गम्यते द्वादशाहस्य,(तै.सं.७.५.१.) "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुर्य एवं विद्वाꣳसः सत्रमुपयन्ती"तिश्रुत्या च सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते, एवमेव द्वादशाङ्गशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मभि'रश्नुत' इति सत्रतुल्यत्वं, वस्तुतो भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वमतो द्वादशाहवदुभयविधं, सत्रे प्रत्येकं चेतनानां यजमानानां फलभागित्ववदत्रापि तादृग्भक्तदेहादीनामपि ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्यप्यनेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते, अत एव श्रीभागवते (७.१.२४.) "देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामि"ति गीयते ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अथेदं चिन्त्यते भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था दृश्यन्ते तत्कालीनैः पुंभिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोपपत्तिमाह ।

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ (४. ४. ३.)

तद्दर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पूर्वपक्षव्युदासाय तुशब्दः, तत् प्राकृततुल्यतादर्शनमभावे तथात्वस्याभाव एव भवति, न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति, नन्वविद्यमानानामर्थानां कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह सन्ध्यवदिति, स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां दर्शनं भवति तथा भगवदिच्छावशात् तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः, तथा च श्रुतिः (बृह. ६. ३. ९.) "सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानञ्च," "अथ यथाक्रमोयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति स यत्रायं प्रस्वपिती"त्युपक्रम्य

भूतान्यत्वेनेत्यर्थः, आत्मत आत्मस्वरूपात्, अव्ययप्रयोगेणा'त्मत'इतिप्रयोगेण, पञ्चम्यर्थकथनेन श्रुत्यर्थमाहुः पूर्वमित्यादिना, ततो विरहदशोत्तरकाले, तत्प्राकट्ये भगवति दर्शनविषयीभूते, तत एव भगवत एव, तत्प्राप्तेर्भगवत्प्राप्तेः, निमित्तत्वं भक्तानां प्राणादिसकलदेहधर्मप्राप्तौ निमित्तत्वं, शरीरत्वं भक्तदेहस्य शरीरत्वं, ब्राह्मेण विभूतिरूपशरीरेण, अहीनत्वं द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वमित्येकस्योभयरूपत्वं श्रुतिसिद्धमित्यर्थः, एवं भक्तस्य सत्रतुल्यतामुपपादयन्त्येवमेवेत्यादिना, शरीरस्य द्वादशाङ्गता निबन्धे स्फुटा तेन भोगाशनं, एकमन्तःकरणसहितान्येकादशेन्द्रियाण्यात्मा चैतैरपि द्वादशभिर्भोगाशनं, एवं सङ्ख्यया सत्रतुल्यत्वं पूर्वोक्तरीत्या शरीरद्वैविध्येनापि शरीरस्य भक्तीयस्य तुल्यत्वं बोध्यं, भक्तशरीरसत्रयोर्भगवद्विभूतित्वभगवद्रूपत्वाभ्यां द्वैविध्येन साम्यमुपपादयन्ति वस्तुत इत्यादिना, तादृगुक्तसर्वकामभोक्तृ, देहेन्द्रियेत्यादि, भौतिकदेहेन्द्रियादिहीनानामित्यर्थः ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थचतुर्थे द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ भक्तदेहस्वरूपं विचारयितुमधिकरणमवतारयन्त्यथेत्यादिना, भगवत्स्वरूप इत्यादिना संशयादिकमाहुः, तथा चात्र फलरूपं भगवत्स्वरूपं प्रकृतिसम्बन्धवन्न वेतिसंशयः प्रकृतावस्थादर्शनात् प्राकृतमितिपूर्वपक्षः प्राकृतत्वेन दर्शनस्य स्वप्नतुल्यत्वादप्राकृतमितिसिद्धान्तः, तत्र पूर्वपक्षनिवृत्तिनिमित्तं, उपपत्तिं तुशब्देनोपपत्तिं, आह सूत्रकार इत्यर्थः, तद्दर्शनस्येति भगवति प्राकृतावस्थादर्शनस्य

१. °न. क । २. पूर्वविरह° केगो । ३. श्रीहस्ताक्षरेषु नास्ति तत.पदम् । ४. °कर्तृत्वेन के । ५ लुप्तं कपा । ६. °मर्थानां कपु, °मानार्थाना के । ७. °तीती° क ।

(बृह. ६.३.१०.) "स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती"त्यादिरूपा, एवमेव भगवानासुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके लयं चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसम्पादनाय तादृशीमिव लीलां दर्शयत्यतो न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोऽप्यत्र, अत एव भगवतोक्तं (भ. गी. १६. १८.) "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका" इत्युपक्रम्य (१६.२०.) "ततो यान्त्यधमां गति"मिति, तेषामासुरत्वेन मुक्त्यनधिकारित्वात् तथाकरणं, अतः सुष्ठूक्तं सन्ध्यवदुपपत्तेरिति ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

लौकिकवद् भासमाने लीलापदार्थे यद् दर्शनं भक्तानां तत् तु भावे विषये विद्यमाने सति भवति, अत्र दृष्टान्तमाह जाग्रद्वत्, यथा मोहाभाववतः पुंसः एवार्थस्य दर्शनं तथेति।

एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति, (तै.आ.) "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तिश्रुत्या भक्तकामपूरणाय भगवांल्लीलां करोतीति गम्यते यद्दर्शनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति तादृशीमपि तां करोतीति श्रूयते, यथा सौभयुद्धे मोहवचनानि हस्तादायुधच्युतिः प्रभासीयलीला च, उक्तरीत्या 'सोऽश्नुत' इतिश्रुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यत उक्तलीलया तद्वैपरीत्यं च, एवं सत्येकस्या वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यं, (तै.सं.१.३.६.) "ते ते धामान्युश्मसि" "विष्णोः कर्माणि पश्यत" "तद् विष्णोः परमं पदं" "तद् विप्रासो विपन्यव" इत्यादिश्रुतिभिः (म. ना. १३.१.) "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवं विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदं विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायण९ हरिं विश्वमेवेदं पुरुषस्तद् विश्वमुपजीवति पतिं विश्वस्यात्मेश्वर९ शाश्वतं शिवमच्युत"मित्यादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनेऽवश्यं हेतुर्वाच्यः, स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः, भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय (ब्र. सू.२.१.३३.) "लोकवत् तु लीला कैवल्य"मितिन्यायेन या लीलाः करोति यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तं, अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणात् शुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीतिशङ्कानिरासाय'कैवल्य'मित्युक्तं, (श्वेता. ६.११.) "साक्षी चेता केवलो निर्गुण"श्चेत्यादिश्रुतिषु यान्यधर्मराहित्यलक्षणा 'केवल'तोक्ता सा लीलात्मिकैव, लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति, तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवसाति तेन च नित्यत्वं, एतद् विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं, अथवा 'लीलै'व 'कैवल्यं' जीवानां मुक्तिरूपं, तत्र प्रवेशः परमा मुक्तिरितियावदित्यर्थः ॥१४॥३॥

॥ इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वास्तववस्तुविषयकत्वाभावेनाभाव एवेति सादृश्यस्य भेदघटितत्वादित्यर्थः, तत्र भगवति, तथापि भगवत्यपि, उपपत्तेर्भ्रान्तत्वेन दर्शनस्योपपत्तेरित्यर्थः, अन्यत् स्फुटम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥१४॥ सूत्रमवतारयन्ति लौकिकेत्यादि, पूर्वं दोषकार्यमुक्तमिदं गुणकार्यमुच्यत इति बोद्धव्यं, अत्र पूर्वसूत्रा'दुपपत्ते'रित्यनुवर्तनीयं, तथा च 'लोकवत् तु लीलाकैवल्य'मित्यादिरीत्या पौगण्डबालकिशोराद्यवस्थापन्नस्य दर्शनं वास्तववस्तुदर्शनमेवेति बोध्यं, एताभ्यामनुपदमुक्ताभ्यां, तां लीलां, उक्तलीलया 'सोऽश्नुते' इतिलीलया, तद्वैपरीत्यं मोहकलीलाजन्यदुःखवैपरीत्यसुखरूपमित्यर्थः, तद्विपरीतदर्शने ब्रह्मधर्मातिरिक्तधर्मप्रकारेण ब्रह्मविशेष्यकदर्शने, स तु शुद्धस्य ब्रह्मण आविद्यकधर्मेण दर्शने हेतुः, एकरसत्वेत्यादि, नानाविधलीलासु भगवत एकरसरूपत्वमित्यर्थः, तेन स्वरूपात्मकत्वेन, प्रकारान्तरेण 'कैवल्य'पदार्थमाहुरथ वेत्यादि, तत्र प्रवेशो लीलायां प्रवेशः॥१४॥३॥

॥ इति चतुर्थचतुर्थे तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

---

१. 'धर्मभं क, ख्रां कं ।

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपन्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ (४. ४. ४.)

न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा भोक्तुं शक्तो भवति किन्तु भगवांस्तस्मिन्नाविशति यदा तदायमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते, एतदेवाह प्रदीपवदिति, प्रप्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति, स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयं तथात्रापीत्यर्थः, अत्र प्रमाणमाह तथा हि दर्शयति श्रुतिः (तै.आ.३.१४.) "भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति एको देवो बहुधा निविष्ट" इति, "सर्वान् कामा" नित्युक्तत्वाद् यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति भवति तत् तथा तदा निवेश इति 'बहुधा निवेश' उक्तः, अयं निवेशो नान्तर्यामित्वेन, तस्यैकधैव प्रवेशात्, निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव प्रभुर्यद्यपि तथापि यं स्वीयत्वेन वृणुते तस्य विवाहितः पतिरिव 'भर्ता सन्' वरणजस्नेहातिशयेन भक्तेनापि 'भ्रियमाणः' सन् स इव स्वयमपि तं स्वस्मिन् 'बिभर्ति', अत एव स्नेहराहित्येनायोगोलकादिकं विहाय प्रदीपं दृष्टान्तमुक्तवान् व्यासः, अत एव 'देव'पदमुक्तं स्वरूपानन्ददानाद् भावोद्दीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद् वैकुण्ठादिस्थितेश्च, तदुक्तं निरुक्ते (७.१५.) "दिवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देव" इति, किञ्च, भक्तानां कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात् क्रीडायामेव जयेच्छाकरणाद् भक्तैः सह व्यवहारकरणाद् भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतना(श्रीमद्भाग.१०.२९.३७.)"न पारयेहं"(श्रीमद्भाग.१०.५७.५५.) "न त्वादृशीं प्रणयिनी"मित्यादिभिःस्तुतिकरणाद् भक्तप्रपञ्चदर्शनेन कालीयदमनादौ मोदकरणात् तेष्वेव भक्तिमदकरणात् ते स्वप्नेपि प्रियमेव पश्यन्तीति स्वप्नकरणात् तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा तन्निकटे गमनादपि 'देवः', तदुक्तं धातुपाठे (पा.धा.दि.१.) "दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगति"ष्विति, एवं सति युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हिशब्देनाह ॥ १५ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ एवमधिकरणत्रयेण फलप्राप्तिसामग्रीं फलस्वरूपं च निरूप्य फलानुभवप्रकारं विचारयति तादृशे विषये संशयो भगवद्भोगात्मकोनुभवो भक्तानां सम्भवति नवेत्याकारको भक्तानां स्वतःसामर्थ्याभावः 'सोश्नुते सर्वान् कामा'नितिश्रुतिश्च संशयबीजं, एतदभिप्रेत्य सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, इत्याशङ्कायां नन्वित्यारभ्यैतत्पूर्वपक्षे प्राप्त इत्यर्थः, तदा भगवद्भोगकाले, नैसर्गिकेत्यादि, जीवस्य स्वाभाविकज्ञानक्रियाभ्यामित्यर्थः, शक्तो भवति जीवः शक्तो भवतीत्यर्थः, तथैव भगवत्समानाकार एव, स्वयं वर्त्यन्तरमाविष्टः प्राचीनदीपः, अत्रापि भक्ते भगवानपीत्यर्थः, अत्र प्रविष्टस्य भगवतो भक्तेन सर्वदाधारणे, 'भर्ते'तिश्रुतिस्तु तैत्तिरीये भर्तृसूक्तारम्भेस्ति 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति एको देवो बहुधा निविष्ट' इति, स इव यथा भक्तो भगवन्तं बिभर्ति तथेत्यर्थः, अत एव निरवधिस्नेहेनैव धारणस्यात्रोक्तत्वादेव, अत एव क्रीडार्थं भगवतो भक्ते निवेशादेव, देवपदं श्रुतौ देवपदं, देवपदस्यार्थमाहुः स्वरूपानन्देत्यादि, तदुक्तं 'देव'शब्दस्य यावदर्थवत्त्वमुक्तं, दिवो दानाद् दिव आधिदैविकस्य दिवः स्वरूपानन्दरूपस्येत्यर्थः, तस्य दानादितिभावः, 'देव'शब्दार्थनिरुक्त्या भगवन्तं निरूप्य 'दिवु'धात्वर्थनिरूपणेन भगवत्स्वरूपं निरूपयन्ति किञ्चेत्यादिना, जयेच्छाकरणाद्, भगवता जयेच्छाकरणादित्यर्थः, व्यवहारकरणात्, तेष्वेव भक्तेष्वेव, ते द्वारकास्थाः स्त्रियः, तेषां भक्तानां, तथात्वं दीपन्यायेन भगवदावेशित्वं, हिशब्देन सौत्रहिशब्देन ॥ १५ ॥

---

१. श्रीहस्ताक्षराणि श्रीनाथद्वारादर्शेत्रपर्यन्तमेव। २. सम्भ्रिय° कखपाठो। ३. कस्य नो क। ४. °के प्र° के।

नन्व (बृह. ५.८.८.) "स्थूलमनण्वह्रस्व"मित्याद्यनन्तरं पठ्यते (बृह.५.८.९.) "न तदश्नोति कश्चने"ति, उक्तश्रुतौ च ब्रह्मणा सह जीवस्य भोग उच्यते, तथा च सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदोऽवश्यं वाच्यो विरोधपरिहारायेत्यत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

इहायमाशयः, (ब्र.सू.३.२.२२.) "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय" इत्याद्यधिकरणैः (श्वेता.६.८.)"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा निषिध्यन्ते ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्ते अन्यथा तद्बोधनमेव न स्यात्, निषेधकवाक्य एव तद्बोधनमपि न स्या (बृह.५.८.९.) "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन" इत्यादिरूपं, अतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः का वा कार्याक्षमता यया प्राकृतान् गुणानूरीकुर्यात् ? अतो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यं, एवं सति (छा.१०.३२.) "तद् यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती"तिच्छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां न कश्चिद् गत्वाश्नाति तच्च न कश्चनेति तद्विषयिणी निषेधिका श्रुति'र्ब्रह्मविदाप्नोति पर'मितिश्रुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्तिदशाविषयिणी भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोपि, एतदेवाह ।

स्वाप्ययः प्रस्वापः (छान्दो.८.८.१.) "स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत" इतिश्रुतेः,सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्षः, एतयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतमाविष्करणं भगवत्साकट्यमितियावद्, हि यतोहेतोरतो युक्तमुभयश्रुत्युक्तमित्यर्थः, भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वात् तस्याश्च (ब्र.सू.२.१.३३.)"लोकवत् तु लीला कैवल्य" मित्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् तस्मात्सः सम्पद्रूपत्वं युक्ततरमिति हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थं प्रदीपवदित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतमुत नेतिसंशये तद्युतमिति पूर्वः पक्षः, तथा सति मुक्तित्वभङ्गात् पूर्वोक्तमनुपपन्नमिति प्राप्त आह जगदित्यादि ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ (४.४.५.)

पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसां तद्वर्जं तद्रहितं भोगकरणं तत्र हेतू आह प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति, (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्युप-

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वस्थूलमित्यादिना, अग्रे पठ्यमानमाहु 'र्न तदश्नोती'त्यादि, अभेदेन ब्रह्मकर्तृकब्रह्मकर्मकभोगो निषिध्यते, उक्तश्रुतौ 'सत्यं ज्ञान'मितिश्रुतौ, विषयभेदः सगुणो भोग्यो निर्गुणोभोग्य एवंरीत्या विषयभेद इत्यर्थः, इह सूत्रे, अयं वक्ष्यमाण, अन्यथा ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, तद्बोधनं धर्मबोधनं स्वाभाविकीत्यादिना,इत्यादिरूपं प्रशासनसूर्याचन्द्रमसादिधारणरूपं, प्रस्वापदशायां जीवस्य प्रस्वापदशायां, न कश्चिज्जीवः तत्र प्रयाति च, तद्विषयिणी प्रसुप्तविषयिणी, एवंरूपं सूत्रं योजयन्ति स्वाप्यय इत्यादिना, उभयश्रुत्युक्तं भोगतदभावरूपं, हिशब्दार्थः सोऽग्रहिशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थचतुर्थे चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥१७॥ भोगप्रकारविशेषं निरूपयितुमधिकरणमवतारयन्ति ब्रह्मणा सहे [illegible]

वार्तं, सूत्रेण [illegible]

१. हि [illegible]

युक्तमितिपर्यन्ता त्रुटिः प्रकाशकारैः सन्धापिता । ४. °का° ब ।

क्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र लौकिकव्यापारोसम्भावितः, किञ्च लीलायाः त्वेन प्राकृतं जगद् दूरतरमितोपि हेतोर्न तत्सम्भवः, कदाचिल्लोके लीला तदधिष्ठानत्वयोग्ये मथुरादिदेशेतिशुद्धे गोलके चक्षुरिन्द्रियमिव स्थापयित्वा लीलां तदापि लीलामध्यपातिनां न लौकिकव्यापारसम्भवः, न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं न वा तन्नाशे नश्यति, एतत् सर्वं "दिवीव चक्षुराततं"मितिश्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने किञ्च छान्दोग्ये (९. २३. १.) "भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य" इत्युक्त्वा लक्षणमाह (९.२४.१.)"यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमे"ति, "नान्यद् विजानाती"त्येतावतैव चारितार्थ्येपि यदिन्द्रियव्यापारो भगवद्विषयकः स सिद्धो भवतीति जगद्व्यापाराराहित्यं सिद्धं तत्र, तेन भगवत एव स्वतन्त्रफलत्वमुक्तं भवति, न हि सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ १७ ॥

नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पठ्यते (९. २६. २.) "सर्वं ह पश्यती"ति सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयकव्यापाराराहित्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते आधिकारिकेत्यादिना ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

अत्रेदमुच्यते "सोश्नुते" "लोकवत् तु लीला कैवल्य"मित्यादिभिर्नित्यलीलामध्यपातित्वं तस्योच्यते "नान्यत् पश्यती"त्यादिश्रुतिवशाज् जगद्व्यापारवर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तं, अत्रेदं विचार्यते 'नान्यत् पश्यती'तिप्रकरण एव "सर्वं ह पश्यती"ति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते तत् कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति,किञ्च, एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं भवति, तच्च लीलानित्यतायां न घटते, यतस्तत्तद्देशतत्तत्कालसम्बन्धिनी सा नित्या, एवं सत्येकस्यानेकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति तत्रोच्यते, श्रुतौ 'सर्व'पदेन न जगदुच्यते

दित्यस्यार्थं वक्तुमाहुः किञ्चेत्यादि, न तत्सम्भवो न लौकिकव्यापारसम्भवः, कदाचित् तादृशभक्तोद्धारेच्छाकाले, तद् व्यापिवैकुण्ठमक्षरं ब्रह्म, 'त'दिति 'स्थापयित्वे'त्यनेनान्वेति, अधिष्ठानत्वयोग्ये स्थापयित्वा व्यापिवैकुण्ठे स्थापयित्वेत्यर्थः, तदापि मथुरादिदेशावच्छिन्नव्यापिवैकुण्ठे भगवता सह भक्तानां लीलाकरणकालेपि, लौकिकव्यापाराभावमेवोपपादयन्ति न हीत्यादिना, चक्षुःस्थानापन्नमक्षरं गोलकस्थानापन्नो भूदेशः, तन्नाशे गोलकभूभागयोर्नाशे, नश्यति चक्षुरक्षरं वा नश्यतीत्यर्थः, लीलायां लौकिकव्यापाराभावे प्रमाणान्तरमुपन्यस्यन्ति किञ्चेत्यादिना, स चक्षुःश्रोत्रव्यापारः, तत्र भगवता सह भक्तलीलायां, तेनेतरविषयतानिषेधेन, फलितमाहुर्न हीत्यादि, इतरसाधनलाभस्य प्रयोजनं सुखरूपं फलं यथा तथा सुखरूपभूमलाभस्यापि किञ्चित् प्रयोजनं स्वातिरिक्तं फलमस्तीति न हीत्यर्थः, तादृशफलस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, एतत्प्रकरण एव भूमविद्याप्रकरण एव, पठ्यते 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यादि पठ्यते, तथा च भक्तस्याक्षरे ब्रह्मसर्वदर्शनरूपो व्यापारो 'जगद्व्यापारः' श्रूयत इत्यर्थः, अत्रैतत्सूत्रान्तरेण, इदं वक्ष्यमाणमधिकं सङ्ग्राह्यं, तस्य भक्तस्य, अत्र शङ्कास्पदे विरोधे, इदमनुपदं निरूप्यमाणं, पूर्वोक्तं जगद्व्यापाराराहित्यं, प्रथमाशङ्कां दृढीकृत्य 'सोश्नुते' 'लोकवत्' त्वित्याद्युक्ते विरोधमुपपादयन्ति किञ्चेत्यादिना,एकस्यैव 'एवं पश्यन्' 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यादिश्रुतिषु सर्वत्रैकवचनोपादानादेकस्यैवेत्यर्थः, न घटते पूर्वसिद्धतत्तद्देशकालावच्छिन्नलीलासम्बन्धस्य भक्ते नित्यत्वेनानवच्छेदासम्भवात् देशान्तरकालान्तरावच्छिन्नलीलासम्बन्धो भक्ते न घटत इत्यर्थः, एवं सति एकस्यैव भक्तस्यैकस्मिन्नेव काले नानादेशावच्छिन्नलीलाया एकस्मिंश्च देशे नानाकालावच्छिन्नलीलायाश्चाङ्गीकारे सतीत्यर्थः, न सम्भवति श्रुत्याद्युक्तत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः, एकस्यानेकत्वे तु सर्वमेव सुघटं स्यादित्यर्थः, तत्रोच्यते पूर्वसूत्रोक्तजगद्व्यापारवर्जनस्य

१. °त्रं खपाठो । २. °पश्या° कपाठो ।

किन्तु यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन क्रियमाणायामधिकृतो य एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति तान्याधिकारिकाणीत्युच्यन्ते, तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमात्रमुच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित्, अत एवाग्रे पठ्यते (९.२६.२.) "सर्वमाप्नोति सर्वश" इति, (९.२६.२.) "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति"रिति, यथा मण्डलवर्तिषु पुंसु नैकस्य प्राथम्येन प्राधान्यं वक्तुं शक्यं तथैतेष्वपि रूपेष्वितिज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तम्॥ १८॥

नन्वेवं सति 'श्वस्त्वद्गेहमायास्य'इति प्रभुणोक्ते तदाशया तत्स्थितिर्नोपपद्यते नित्यत्वाल्लीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य च तदापि वर्तमानत्वात् तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते।

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह॥ १९॥

इह भगवल्लीला प्रकृतिस्तद्विरुद्धोऽर्थो विकार इत्युच्यते तत्र न वर्तते तज्ज्ञानं तादृशं च भवति, यत् स्वरूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वगेहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः, उपलक्षणं चैतदतो यद्देशकालविशिष्टा यादृशी या लीला तस्यास्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं नान्यविषयकमिति ज्ञेयं, अत एव द्वितीयस्यापि मह्यं पूर्वमुक्तमासीत् तेनागत इत्येव ज्ञानं भवति तदेव हि रसोद्योतो रसस्वरूपमध्यपातित्वाल्लीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायां, अत्र प्रमाणमाह तथा हि स्थितिमाहेति (छान्दो. ९.२६.२.) "सर्वमाप्नोति सर्वश" इतिश्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वलीलारसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीत्यैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः, अतो वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरितिभावः, अलौकिकेऽर्थे लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तं किन्त्वलौकिकरीत्यनुसरणमेव युक्तमिति हिशब्देन द्योत्यते, एतेन (तै. ब्र.) "रसो वै स" इतिश्रुतेर्लीलाविशिष्ट एव प्रभुस्तथैति तादृश एव परमफलमिति ज्ञापितं भवति॥ १९॥

'स सर्वं पश्यती'त्यनेन खण्डने कृते समाधानमुच्यत इत्यर्थः, तावन्ति नानादेशकालावच्छिन्नलीलानुभवयोग्यानि, तान्येकभक्तीयनानारूपाणि, तेषां एकभक्तीयनानारूपाणां, उच्यते 'स सर्वं पश्यती'ति 'सर्व'शब्देन भोग्यतालीलावस्तुमात्रमुच्यते न तु जगत्, तादृशस्य दर्शनायोग्यत्वात्, 'नान्यत् पश्यती'त्यनेनैवायोग्यतोपपादनात्, अत एवैकस्यैवानेकरूपैः सर्वलीलासम्बन्धिसकलपदार्थदर्शनाङ्गीकारादेव, तथैतेष्विति, आधिकारिकमण्डलस्थो यो भक्तजीवस्तदीययावद्देहेष्वपि प्राधान्यव्यवस्था समैवेत्यर्थः॥ १८॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह॥ १९॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एवं सति लीलापदकसकलपदार्थानां नित्यत्वे सति, तदाशया श्वस्तनभगवदागमनाशया, तत्स्थितिर्भगवद्विरहेण स्थितिः, तस्य कालस्यागमनकालस्य, तदाप्यागमनसङ्केतितपूर्वदिनेपि, नोपपद्यत आगमने भविष्यत्वबोधिका नोपपद्यत इत्यर्थ, इह व्याससिद्धान्ते, तद्विरुद्धो वास्तवभगवल्लीलापदार्थविरुद्ध, तत्र लीलाबहिर्भूतविकारपदवाच्यलौकिकपदार्थे सति, तज्ज्ञानं 'विकारावर्ती'त्यनेनोच्यत इत्यर्थः, चकारार्थमाहुस्तादृशमिति, तादृशमयमद्याप नास्तीति विकारविषयलौकिकज्ञानसमानसमाकारं च भवति मद्गेहेऽद्यदिने भगवान्नागतीतिज्ञानं भगवत्तिरोधानसम्पादितमित्यर्थः, यत् स्वरूपं प्रति भक्तीयनानास्वरूपाणां मध्ये यत् स्वरूपं प्रतीत्यर्थः, न भवति व्यञ्जकघृताद्यसमवधाने कुङ्कुमगन्धादेरिवाविर्भावाद्यसन्निधाने भगवत्तोपि प्रत्यक्षं न भवतीत्यर्थः, एतद् भगवद्दर्शननिरूपणं, तादृश्याः संयोगविप्रयोगान्यतररसात्मकभगवद्रूपायाः, नान्यविषयकमिति ज्ञेयं, 'नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाती'त्यादिश्रुतिभिर्न भगवदतिरिक्तविषयकं ज्ञेयमित्यर्थः, अत एव लीलामध्यपातिभगवदतिरिक्तज्ञानासम्भवादेव, अत्र सर्वदा भक्तानां भगवल्लीलारसपाने, सर्वशो लीलोपयोगिसर्वदेशकालावच्छेदेन, सर्वैः प्रकारैः रसनिष्पादकसर्वैः प्रकारैरित्यर्थः, उक्तरीत्येत्यादि, एकस्यैव भक्तस्य सकललीलारसभोगोपयोगिनानास्वरूपैर्लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थ, अतः सर्वलोकविलक्षणतया भोगोपपादनम्, इदमेतादृशलीलारूपं, तथा रसरूपः॥ १९॥

---

१. °प्युपदेश° क्वचित्।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

न च लौकिकयुक्तिविरोधोत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः किन्तु साधकत्वेन, यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयुक्त्यप्रसारेणालौकिके भगवत्सम्बन्धिन्यर्थेन्यथाभावं निषेधति, (कठ. १.२.९.) "नैषा तर्केण मतिरापनेया" (श्वेता. ६.८.) "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" । (म. भा. भी. ५.१२.) "अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्", श्रीभागवते च (६.९.३६.) "न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेनवगाह्यमाहात्म्येर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर" इत्यादिवाक्यैरचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वेन भगवत्स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्श्यते, किञ्च (ऋक्सं. २.२.२४.) "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि" त्यृग्वेदे पठ्यते किञ्चित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि, "ता" तानि "वास्तूनि" "वां" गोपीमाधवयोः सम्बन्धीनि "गमध्यै" प्रसादत्वेन प्राप्तु "मुश्मसि" कामयामहे, तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति "यत्र" श्रीगोकुले "गावो भूरिशृङ्गा" बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयः, वसन्तीतिशेषः, ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणार्थमुभयोरेव ग्रहणं, "अत्राह" भूमावेव "तदुरुगायस्य" बहुगीयमानस्य "वृष्णः" भक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य "पदं" स्थानं वैकुण्ठं ततोपि "परम"मधिकमत्र विचित्रलीलाकरणाद् "भूरि" यमुनापुलिननिकुञ्जगोवर्धनादिरूपत्वेन बहुरूपं, तथा च तत्रत्यानि तानि "कामयामह" इतिवाक्यार्थः सम्पद्यते, एतेन लीलासम्बन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन बहुरूपप्रार्थनं तत्तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते, (श्रीमद्भग. ६.९.३९.) "अथ ह वाव तव महिमामृतसमुद्रविप्रुषासकृल्लीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवता" इति श्रीभागवते, एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतःपुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते, फलप्रकरणत्वात् तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते, यतः (तै. ब्र.) 'सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तिश्रुतौ भक्तसाम्यमुच्यते तच्च पुरुषोत्तम एव सम्भवति, यतः सख्यं दत्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नतिकरुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयंस्तं प्रधानीकरोति,

---

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ नानास्वरूपैकैकभक्तपदशानेकभक्तघटितलीलाविशिष्टभगवत्स्वरूपस्य रसरूपस्य लौकिकयुक्त्यसिद्धत्वं दूषणं मनसिकृत्य तन्निरासाय सूत्रमवतारयन्ति न चेत्यादिना, अत्र तादृशभक्तविशिष्टलीलाया नित्यत्वे, किन्त्वित्यादि, येन लौकिकयुक्त्यगोचरत्वमलौकिके साधकं तेन विरोधोपि तथा नानुमानबाधक इत्यर्थः, प्रत्यक्षेत्यादि, उक्तार्थस्य नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभावात् स्वतःसिद्धप्रामाण्यमूलकानुमितिप्रामाण्यकत्वेनानुमानपदेनोपादानं, अन्यथाभावनं लौकिकयुक्तिसिद्धतया भावनं, एषोपनिषज्ञनिता रसात्मकस्वरूपविषयिणी, प्रमाणान्तरमाहुः किञ्चेत्यादिना, किञ्चित्पाठभेदेन 'विष्णु'पदप्रयुक्तपाठभेदेनेत्यर्थः, उक्तश्रुत्यर्थमाहुस्तास्तानीत्यादि, एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थानां कामनायाः श्रुत्या निरूपणेन, लीलासम्बन्धिपदार्थकामनाश्रुतया तादृशपदार्थलीलस्य फलत्वमाहुरथ हेत्यादिना ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रमवतारयन्तीतोपीत्यादिना, इतोपि भोगांशे साम्यतोपि, पुरुषोत्तम एवेत्येवकारेणाक्षरभोगार्थसाम्यव्यवच्छेदः, प्रधानीकरोति 'सह'शब्दात् स्वयं गौणो भूत्वा भक्तं प्रधानीकरोतीत्यर्थः

---

१. °क्ष° कं पु । २. °का° कं पु । ३. त° कं । ४. इमं कं पु । ५. °ग° क । ६. इमं पु ।

यथा भक्तोनुभवितुं न शक्नुयात्, युक्तं चैतत्, प्राप्तं फलं स्वाधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वं न स्यात्, तथाचास्माल्लिङ्गादपि भोगस्यैव परमफलत्वं सिध्यति, (श्वेता. ६.८.) "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत" इतिश्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदं, न चात्र कामभोगस्य फलत्वं नीयं, "आप्नोति पर"मित्येतद्व्याकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य, अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः ॥ २१ ॥

एवं भगवतः स्वतःपुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते, तत्र मानं शब्दः, स च (छान्दो १०.६.६.) "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" (छान्दो. ६.१५.६.) "न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" (छान्दो. १०.१५.१.) "ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते" "न च पुनरावर्तते" इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनां तामाह, न हि भक्तानां नाड्यादिप्रयुक्तममृतत्वं (श्रीमद्भाग. ११.२०.३१.) "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह"-त्यादिवाक्येभ्यः, किन्तु (कठ. २.२२.) "यमेवै"तिश्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः, एवं सति (तै. ब्र.) "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मितिश्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भक्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादावृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चे नावृत्तिः सम्भवति, तादृशं प्रतीश्वरेच्छापि न तथा भवितुमर्हति, (श्रीमद्भाग. ९.४.६५.) "ये दारागारपुत्राप्तप्राणान् वित्तमिमं परं हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे" इति भगवद्वाक्यात्, परप्राप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशसम्भावना, किञ्च यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधलीलासम्बन्धित्वेपि तत्तल्लीलासम्बन्धित्वमनश्वरत्वमुच्यते तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि ? अपरञ्च कालसाध्यो हि नश्वरः स्यात्, न हि पुरुषोत्तमे कालः प्रभवितुं शक्नोति, (श्रीमद्भाग. २.२.१७.) "न यत्र कालो निमिषां परः प्रभु"रित्यादिवाक्येभ्यः, तथा च ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्यत्वेपि फलप्राप्तौ वैलक्षण्यात् पूर्ववाक्येन भक्तानामाहानावृत्तिमुत्तरवाक्येन ज्ञानिनामिति

अन्यथा भक्ते भगवता प्राधान्यादाने, प्राप्तं भक्तेन प्राप्तं, फलं सर्वकामाशनरूपं, अन्यथा स्वाधीनतया भोगत्वाभावे, अस्मात् साम्यरूपात्, मात्रपदमिति, तथा च भोगमात्र एव साम्यं न तु सृष्टिकरणादाविति सूत्रे मात्रपदोपादानात् श्रुतिविरोधपरिहारः, नन्वत्र कामफलभोगस्यैव श्रुत्युक्तत्वाद् भोगस्यैव फलत्वं न तु परब्रह्मण इत्यत आहुर्न चेत्यादि, व्याकृतिरूपत्वात् 'सोश्नुते सर्वान् कामा'नित्यस्य तद्व्याकृतिरूपत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥२२॥ सूत्रमवतारयन्त्येवं भगवत इत्यादिना, अत्रापि ज्ञानभक्तिमार्गयोरपि, सूत्रं व्याकुर्वन्त्यनावृत्तिरित्यादिना, तया देवयानवीथ्या, तेषामभृतत्वमाप्तानां, इत्यादिरूपः शब्द इत्यर्थः, तामनावृत्तिं, नाड्यादिप्रयुक्तमित्यादि, तथा च 'शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्य' इत्यनेन नाडीद्वारेणोत्क्रान्तोमृतत्वमाप्नोतीतिप्रकारो भक्तेषु नास्तीत्यर्थः, न हीत्याद्युक्ते हेतुमाहुस्तस्मादित्यादि, भक्तानमनावृत्तौ हेतुमूलः कः शब्द इत्याकाङ्क्षायां तमाहुः किन्त्वित्यादिना, विरोधपरिहारेति, तथा च ब्रह्मविद् ब्रह्मैव प्राप्नुयात् कथं परं प्राप्नुयादिति विरोधे समाहितं ब्रह्मविद् ब्रह्मैव प्राप्नुयात् परब्रह्मवित् परं प्राप्नोतीत्यर्थः, आवृत्तिहेत्वभावादविद्याकामकर्मादिरूपावृत्तिहेतूनामभावादित्यर्थः, तादृशं भक्तं, इच्छावृत्तिरस्य सर्वाविद्याकारिनेश्वरेच्छा, अनुगृहीतभक्ते भगवतः पुनरावृत्त्यभावे हेतुमाहुर्ये दारेत्यादिना, अपरब्रह्मप्राप्तानां ज्ञानिनामनावृत्तौ श्रुतौ सिद्धायां परब्रह्मप्राप्तानां भक्तानामनावृत्तिः कैमुतिकन्यायसिद्धेत्याहुः परप्राप्तिरित्यादिना, अनेकविधेत्यादि, आधिकारिकानेकदेहैरनेकलीलासम्बन्धित्वेपीत्यर्थः, तत्र तादृशभक्ते, सर्वथा तदभावः पुनरावृत्तिलक्षणः, कालसाध्यः कालाधीनस्थित्युत्पत्तिकः पदार्थः, पुरुषोत्तमे पुरुषोत्तमात्मकलीलासम्बन्धे, वैलक्षण्यात् परापरब्रह्मप्राप्तिरूपवैलक्षण्यात्,

१. 'कै: कै। २. अनश्वरमिति सर्वेष्वादर्शेः।

ज्ञायते, न च फलप्रकरणात् तेनावृत्त्युक्तेः संसाराभाव एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्या
ज्ञायत इति वाच्यं, ब्रह्मविदः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वकामभोगत्वेन,
निरूपणात्, स च स्वस्वाधिकारानुसारेण निवेदितार्थाङ्गीकाररूप एवेति ज्ञेयं, तेन स एव
फलमनावृत्तिस्त्वर्थिकी परं त्वावृत्तौ सम्भवन्त्यां परमफलत्वं नोपपद्यत इतिज्ञानदुर्बल
निरासायेयमुक्ता, पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषप्रवर्तकनिवर्तकवेणुशब्दाद् भगवन्निकटगतावना
पूर्वेणोक्ता मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपाच्छब्दात्तदुक्तसाधनादनावृत्तिं द्वितीयेनेत्यपि त
विषयः श्लिष्टोर्थो ज्ञेयः, तथा सति परमफलमग्रे स्वत एव भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥
जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् । तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधाः ॥१॥
नानामतध्वान्तविनाशनक्षमवेदान्तहृत्पद्मविकासने पटुः ।
आविष्कृतोयं भुवि भाष्यभास्करो मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु ॥ २ ॥
पुरन्दरमदोद्भवप्रचुरवृष्टिसम्पीडितस्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ।
सितामृतसुवृष्टिभिः परिपुपोष तान् यो गिरिं दधार च स एव हि श्रुतिशिरःसु संराजते ॥ ३
श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते । तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरे र्नृणाम् ॥ ४
भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे । निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥५॥२२

॥ इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्तश्चतुर्थोध्यायः ॥ समाप्तं श्रीब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ॥

पूर्ववाक्येनेत्यादि, सूत्रपूर्वार्धेनेत्यर्थः, तथा च श्रुत्यात्मकशब्देन भक्तानां परप्राप्तेरुक्तत्वात् सूत्रकाराणामपि भ
वृत्तिरेवादावभिप्रेतेत्यर्थः, यद्यपि सूत्र आवृत्तिः समाप्तितात्पर्यिका तथापि श्लेषेण सोप्यर्थोवसेयः, परेषां मतम
पूर्वपक्षमाहुर्न चेत्यादि, पूर्वपक्षस्य श्रुत्यर्थविरुद्धत्वाच्छ्रुत्यर्थेन समाधानमाहुर्ब्रह्मविद इत्यादिना, स च सर्व
फलभोगश्च, स एव सर्वकामफलभोग एव, प्रवर्तको भगवति सर्वकामफलभोगार्थं प्रवर्तकः, निवर्तक
प्रपञ्चलौकिकेभ्यो निवर्तकः, पूर्वेण सूत्रपूर्वार्धेन, द्वितीयेन सूत्रोत्तरार्धेन, तथा सति भगवन्निकटे सति, प
स्वरूपमाहुर्जानीतेत्यादिना, सूर्यरूपेण भाष्यं निरूपयन्ति नानामतेत्यादिना, वेदान्तेत्यादि, अविद्यातमो
विनाशनेन वेदान्तार्थैः किरणसदृशैर्हृत्पद्मविकासनसमर्थ इत्यर्थः, ग्रन्थस्वरूपं प्रतिपाद्य ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थर
यासेन सकलानिष्टनिवृत्तिपूर्वकसकलेष्टसाधकत्वसकलोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वञ्चाहुः पुरन्दरेत्यादिना, स्वकीयव
स्वकीयानां वररूप इत्यर्थः, भगवन्मार्गीयसिद्धान्तरहस्यानां बहुशो विद्यमानत्वेपि भगवत्कृपाव्यतिरेकेण
हृदयारोहासम्भवात् कृपासत्त्वे च स्वत एवारोहसम्भवात् तथानिर्वचनं नातिप्रयोजकमित्याहुः श्रीकृष्णेत्या
शिष्यान् शिक्षयन्तो ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरन्ति भाष्येत्यादिना, तथा च तृतीयाध्यायद्वितीयचरणनवमाधिक
स्थानविशेषात् प्रकाशादिवदितिसूत्रमारभ्य चतुर्थाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं श्रीमद्गोस्वामिनां कृतिरिति श्रीमदा
चरणार्पणं तस्याः स्वयं कृतत्वमिति बोध्यम् ॥ २२ ॥ ५ ॥

श्रीवल्लभकृपालेशाच्छ्रीविट्ठलसुधीक्षणात् । पदानामणुभाष्यस्य प्रदीपः पूर्णतामयात् ॥ १ ॥
श्रीगोपालगुरोः प्रीत्या स्विच्छारामप्रदीपतः । प्रकाशयतु सर्वस्वं श्रीवल्लभरहःकृतम् ॥ २ ॥

॥ समाप्तं चतुर्थचतुर्थे पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभजीसुतगोपालजीविरचितेणुभाष्यपदप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चतुर्थोध्यायः ॥ समाप्तः श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यपदप्रदीपः ॥

---

१. छमं क । २. °मो भगापुणो । ३. °सिद्धान्त° कपु । ४. °नृणाम् कपु । ५.
चरणेतिपदस्य श्रीमद्ब्रह्मभाषीश्वरैश्वरत्वादेया सार्थोध्यायभाष्यकृतिः
श्रीमद्ब्रह्माचार्याणां श्रीमदाचार्यचरणैः स्वस्य कृतेः स्वपदाम्बुजे निवेदनस्यानुपपन्नत्वात् सूत्रकाराणां श्रीमद्वन

Published by Vadilal Nagindas Shah, B. A. LL. B., 68, 3rd Bhoiwada Bhuleshwar, Bombay

and

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,

26-28, Kolbhat Lane, Bombay